

84(2)я43
Э 450

JSSN 0235-1218

ЭЛ-АЛТАЙ

1

1989

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

3 ТМО Т. 1 млн. З. 3986—83

ЭЛ-АЛТАЙ

Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзи
белетеген чүмдемел-кеендик дептер

1

1989

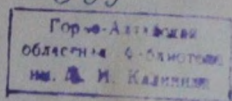
«Эл-Алтай» деп адалып
1986 жылдан ала чыгат

АЛТАЙДЫН БИЧИК ЧЫГАРУЗЫНЫН
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ

84/2943

СБ (Алт.)

Э 450

«ЭЛ-АЛТАЙДЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНЫН КҮРЕЕЗИ:

Б. БЕДЮРОВ (баш редактор), Н. ВИТОВЦЕВ, А. ЕРЕДЕЕВ, Л. КАИН-
ЧИН, Н. КИНДИКОВА, Г. САМАЕВ, Т. ТОРБОКОВ (баш редактордын
заместители), Б. УГАРОВ, Т. ЯЙТЫНОВ.

Э 450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник (1-й
выпуск). Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение
Алтайского книжного издательства, 1989. 136 с.

Јуунты Туулу Алтайдын мѳжин кезерин токтодоры керегинде
облисполкомнын јѳбиле ачылат. «Политика. Перестройка» деген
бѳлѳк јанжыгып улалат. Кычыраачылар Б. Укачининг «Арсланбек
нѳкѳрим» деп повезининг улалтаныла, Э. Палкин ле Т. Акулованын
куучындарыла, кеендиктинг кеен улузы керегинде статьяларла та-
ныжар.

Былтыр 24 июльден ала 12 августка јетире совет-монгол бичи-
ичилердинг эл-кѳреелик экспедициязы (башкараачызы Б. Я. Бедю-
ров) иштегени керегинде журналист Л. Кимнинг материалы јарлалат.

4701000000—006
М 138 (03) 89 78—89

Редакциянын адреси:

659700, Горно-Алтайск город, Киров оромы, 16, Советтер
Байзыгы. Бичиничилик биригѳ.

Телефондоры: каруулу качынын — 60-67, тургузаачы-ре-
дактордын — 69-50.

© Горно-Алтайское отделение Алтайского
книжного издательства, 1989

МОШТИ КЕЗЕРИ ТОКТОДЫЛАТ

Облисполком областьтын агаш хозяйствозындагы иштерди жарандыар суракты көргөн. Мөшти аайы-бажы жок жыкканынан улам агаш белетеер жерлерде жүзүн-базын жастыралар болгон. Ар-бүткенди, сууларды корырында мөштин учурын аяруга алып, облисполком 1989 жылдын баштапкы январинен ала областьтын бастыра жерлеринде мөшти кезерин токтодор жөн жараткан.

СССР-дын наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүгүнүн агаш аайынча Институдына наукадагы иштерин учуна жетирзин деп, Турачактагы ченемел көргүзөр Туулу Алтайдын агашкомбинадына мөштү 50 гектар жердин агажын ченемел учурлу кезери жөптө жаралдыган.

Жойгон агаштын кескен-артканын толо тузаланары ла тыт агашты көптөн кезери, оного не-неме иштеп алары жанынан иштеер керек.

1989 жылдын баштапкы январинен ала областьтын мөш агашту жерин баштапкы бөлүк агашка көчүрер жөн чыгарарын РСФСР-дын Министрлер Совединен сураар жөн жаралдыган.

Мөштү жерлердин байлыгын толо тузаланарына, агаш белетечилер журтап жаткан жерлердин улузын ишле жыл туркунына жеткилдеерине ле алуны, мөштин кузугын, мешкелерди, ишлектерди ле жерлик өскө дө продукцияны көптөн жуунадып аларына болуп, Турачактагы ченемел көргүзөр Туулу Алтайдын агашкомбинадына андаар жерлер көп жылдарга тузаланарына берилип жат. Кузук жуунадатан жерлер облпотребсоюзтын предприятиелерине, арткан жерлер агаш хозяйствонун предприятиелерине берилер.

Областьта алтын тазылды ла өскө дө эм өлөнди жуурын аайлу-башту эдип аларына болуп, оморды белетеер жөпти госуударствонун агашты корыыр органдары берип жат.

Агашхозяйственный производственный биригүге (мөк. Терехов) агашты толо тузаланарына төздөлгөлөнип, 1989—1990 жылдарда предприятиелерди чыгымдарын

бойлоры жоголторына ла бойлорын акчала жеткилдеерине орбдой турган органдардын некелтелериле кочйрер жакылта берилген.

Агаш белетеер жерлердин кезем астаганынан ла бийиктей турган аймактарда агашты орныктырары коомой тобологонинен «Верх-Катунский» агашпромхозты жылына 35 муң кубометр агаш белетеер агашхозыйственный предприятие эдер деген шйултени агаш хозыйствонун Министерствозынын алдына тургузар.

1989 жылдын баштапкы январинен ала тыт агаш бзйп турган жерлерде агашты уч-бажы жогынан тазада жыгарын бастыра жерлерде жоголтор.

Агашты жыгары астадылганыла колбой агашхозыйственный производственный биригуге агаш тарыырын агашкультурный фондтын кемине жетирер жакылта берилген. Агаштын бйудумдерин жарандырарына ла агашты орныктырарынын чындыйын бийиктедерине болуп, бу иштерге окко министерстволор ло ведомстволордын агаш белетеечилерин тартып алар.

1989 жылдан ала Ондой, Улаган, Кош-Агаш, Кан-Оозы, Коксуу-Оозы, Шабалин аймактардын жерлеринде баалу агаштар отургызылар учурлу.

Албаты депутаттарынын Советтеринин исполнительный комитеттерине, агаш корыыр болукке, областтын агропромкомбинадына агаш культураларды мал тепсееринен корып алар жакылта берилген. Госагашфондтын жеринде мал кабырарга жарабас, мал кабыратан жерлер анылу ээжиле, документтерле жарадылып жат.

Агашты толо тузаланына болуп, облисполкомнын одыру промышленнозына, Туулу Алтайдын агаш белетеер предприятиелерине кажы ла хозыйстводо одыннын жерлерин тобдор шйулте эдилет. Одынга агаш белетеген жерлерден, агаштан не-неме белетегенинен арткан-калган агаш тузаланылар, одын белетееринин агашбилеттерин берерин токтодор, эл-жонго агашты буткул бойынча тартарын жараттырбас.

Крайисполкомнын 123,4 муң гектар, ол тоодо Алтын-Колди корып аларына — 27,8 муң гектар жерди баштапкы ла экинчи болукке кочйргенин ажаруга алар.

Облисполкомнын «Агаш хозыйствонун айалгазы ла оны онон ары окйрери керегинде» жобиле Алтын-Колдин жанында, ол тоодо Ижун, Колычак, Колдор, Самыш деген кобыларда ла Садра колди айландыра бзйп турган мйшти кезери токтодылган.

Кичинек сууларды корып аларына болуп, облисполком 1989 жылда Уймень, Чуйка, 1990 жылда — Сары-кыши, 1993 жылда Бий, Байгол, Куу сууларда агаш агызарын токтодып жат.

Агаш белетеечилердин ыраак журттары жаар автобус жүрер жолдор ачсын деп, Турачактагы ла Чойдогы аймакисполкомдорго, Горно-Алтайсктагы ПАТП-га жакылта берилген.

Турачактагы, Чойдогы аймакисполкомдорго, облизполкомнын эл-жонды жадын-жүрүм жанынан жеткилдеер башкартузына агайхозяйственный производственный биригүле кожо агаш белетеечилердин журттарында журтап жаткан улусты жеткилдеерин жарандыраары аайынча иштерди темдектеп, оморды жүрүмде бүдүрзин деп жакылта берилген.

Мөш агашты аайлу-башту тузаланарын ла агаш хозайствонун ижин билгир өткүрерин аяруга алып, крайисполком ло агаш хозайствонун Министерствозынын коллегиязы Турачактагы ченемел көргүзер Туулу Алтайдын агашкомбинадынын ла Байголдогы агашкомбинаттын, Каракокшодогы ла Турачактагы агашпромхозтордын, Чамалдагы мехагайхозтын жерлеринде агашла иштеерин ылгайштырып өткүрерин темдектейт.

ПОЛИТИКА. ПЕРЕСТРОЙКА

КЫТАЙДАГЫ ЈАНҢЫРТУЛАР

1. Бир эмеш текши тоолор ло керектер

Јер-энебистинг тогус миллион алты јүс мунг квадрат километр кургак јеринде — Төс лө Күнбадыш Азияда јебрен эл-ороон Кытай туруп јат. Совет Союзты ла Канаданы ээчиде јерининг телкемиле телекейде ол үчинчи. Бу государствонунг грандарынынгу узуну — 36,5 мунг километр. Кургак јерле өткөн 21,5 мунг километр грандарынынгу 7,5 мунг километрини Совет Союзла аралаш.

Бистинг ороондорыстынгу грандарында јакшы да, коомой до керектер болды. 1929 јылды эске алыналы. Ол јыл Маньчжуриянынгу кара сагышту башкараачылары ла бистинг ороондо революциядан гран ары јаар ырбап качала, анда јуулган акгвардеецтер Күнчыгыш-кыдат темир јолдо јуу-согуш баштаарда, эки јанынан улустынгу каны ала-күне көп төгүлген.

Одузынчы јылдарда јопон олјочылар Маньчжурияга колдомдоп кирип алала, Советтер ороонынынгу граны бегин көп катап ченеп көргөн.

1945 јылдынгу август айын совет ле кыдат калык качан да ундыбас. Ол тушта Совет Черү кыдат албатыга јопон олјочылардангу јайымданарына болужарга бу гранды өдүп барган. Текши өштүнингу черүзин оодо соголо, кыдат јеринен чыгара сүрген кийнинде, коштой јуртаган эки албатынынгу ортодогы гран-чийү эптү-јөптү болотон, амыр-энчү өмөлөжөтөн гран болзын деп јөптөшкөн. Алтанынчы-јетенинчи јылдарда эки государствонунгу ортодо өбн-бөкөн болуп, ырашкан да болзо, эмди мынангу ары керектер јаранарына иженер арга боло берди.

Кытай — телекейде энг көп јонду ороон. 1987 јылдынгу учында мында бир миллиард кижиге јуртаган. Јер үстинде бүгүнгиге бар улустынгу кажы ла бежинчиге кижиге — Кытайдынгу Калык Республиказынынгу гражданини болуп јат. Бу ороондо болгон кижиге улустынгу көбин кайкап јанат. Тынгу да элбек эмес јерде турган Шанхай городто 12 миллион кижиге јуртап, онынгу тапчы оромдорыла ары-бери түни-түжиге јылыжат.

Кытайда улус коркышту көп өзөт. Улустынгу тоозы өзөрин астадарына ууландыра јүзүн-башка закондор ло ээжилер бу орооннынгу јүрүминде көп болгон. Он јыл мынангу кайра

башкаруу жарлаган жөптө «Бир биледе бир баладан көп болбо-
зын» — деп айдылды. Бу жөпти төс жердеги ле провинциялар-
дагы башкаруулар кыйа баспастан бүдүрерге кичеенип жады-
лар. Жөпти бускан учуралда каруузына тургузылат. Андый да
болзо, жыл сайын ККР-да 14 миллион бала чыгып жат.

ККР-да журтаган эл-жоннын айдары жоктон көп нургуны—
93 проценти кыдаттар (ханьдар). Ого үзеери ороондо база
55 нациялу улус (чжундар, уйгурлар, монголдор, корейлер,
төрбөттөр лө бсқө дө ук улус) журтайт. Текши тузаланган ти-
ли — кыдат тил. Ол жер сайын провинцияларда база башка-
лу. Түндүктин ле түштүктин кыдаттары чек жаан башка тил-
дү. Же иероглиф бичиги жагыс.

ККР-дын акказы — юань. Жүс юань бистин 16 салковой
5 акчага түней.

Орооннын 1982 жылда жарадып жөптөгөн жагы Конститу-
циязы азайынча Кытайдын Калык Республиказы — албаты-
калыктын демократиялу диктатуразы болуп төзөлгөн социа-
листик государство болуп жат. Анда ишмекчилердин ле кресть-
яндардын нак колбузы ажыра бастыра жүрүмди ишмекчи
класс башкарат.

Государстводо жаннын эн бийик органы — Албаты-калык-
тын Текши Кытайдагы жууны (ВСНП). Онын уламдай иш-
теечи органы — Председательге баштаткан Жаантайынгы Ко-
митет. Бу комитеттин председателин — ККР-дын Председа-
тели дежет. Жаантайынгы комитет закондор жөптөп чыгарат.
Ол закондорды бүдүрер ишти төзөйтөн лө башкаратан эн
бийик орган — ККР-дын Эл Соведи. Ол советтин бажында
премьер туруп жат.

Государстводо жан-башкаруунин провинцияларындагы ор-
гандары — албаты-калыктын чыгартулу улузынын жуунда-
ры ла албатынын башкарулары.

ККР-да бүгүн 22 провинция, беш автоном район, төс баш-
каруга көнү багар үч город: Пекин, Шанхай, Тяньцзинь. Про-
винциялар, автоном райондор округтарга, уездтерге бөлинет.
Уездтерге городтор, журттар кирет.

Кыдат эл-жоннын бастыра жүрүминде, ончо керектеринде
башкараачы ла ууландыраачы ийде — Кыдаттын Коммунист
партиязы. Кытайдын Компартиязы 1987 жылдын учында 46
миллион члендү болгон. ККП 1921 жылда төзөлгөн. Партия-
нын эмдиги Төс Комитеди 1987 жылда өткөн XIII съезде ту-
дулган. Бу съезде партиянын Төс Комитединин Политбюро-
зы, Төс Комитеттин качылары (Төс Комитеттин Генераль-
ный качызы Чжао Цзяян), шүүлтечи-советниктердин Төс
Камызы (председатели Чэнь Юнь), партияда дисциплина
шиндеечи Төс Камыс (качызы Цзяо Ши) ле Төс Комитеттин
жуучыл соведи (председатели Дэнь Сяопин). ККП-нын Төс
Комитеди «Женьминь жибао» газеттү.

ККП-нын XIII съезди партиянын ичкери баратан төс жо-

лы — Кытайда социализмди тѳзѳп бѳдѳретен јол деп јѳптѳгѳн. Партия башкарынган идеология — марксизм-ленинизм ле Мао Цзѳдуннын ѳредѳзи. Орооннын башкараачы ийдези — коммунисттердин партиязы болуп јат деп, съездтин јѳбинде айдылды.

ККП-нын XIII съезди орооннын экономикасында, политикалык ээжизинде ле социальный јѳрѳминде јангыртуларды мынан ары там элбедер ле терегжидер программа јѳптѳди. Кытай бойын јангы ѳзѳп баштаган ороондордын тоозына кожуп јат. Съезд ороонды келер јѳсјылдыктын ортозы киреде орто ѳзѳмдѳ ороондордын кемине јетирер амаду тургусты.

Кытай, Кытайдын Қалык Республикасы — мундар јыл историялу јебрен государство болуп јат. Кыдаттар бойыннын ороонын телекейде улу-јаан государство деп качан да айтпаска јат. Кѳнбадыштагы айдышла кемјизе, Кыдат, чындап та, улу-јаан государстволордын тоозына кожулбас. Мылтыкла да јепсенгени кирелѳ. Ядерный јуу-јепсел ККР-де бар. Је Кытай бойымда бар ядерный јуу-јепселди элдег озо качан да тузаланбазым деп, ядерный јуу-јепселдерлѳ ороондордын ончозынанг озо јарлаган. Кытай јуу-јепселин космоско чыгарарга бачымдабайт. ККР космостын телкемини амыр-эпчѳ амадуга тузаланарында сѳреен јаан једимдерлѳ.

Кытай космоско бастыразы 19 спутник чыгарды. Эмди космоско учуп барып, ойто келип турар кереп белетейт.

Кытайдын тѳс городаы — ПЕКІН

Пекинде бѳгѳн он миллионго шыдар кижі јуртайт. Јебрен город. Эмдиги Пекин турган јерде улус бистинг эрананг эки мун јыл озо јуртаганы керегинде озогы бичиктерде айдылганы бар. Бѳгѳнги Пекин — орооннын экономиказынын ла культуразынын тѳс јери, тѳрт темир јол бириккен, кѳп заводторлу ла фабрикаларлу, институттарлу, музейлерлѳ, театрларлу.

Тяньаньмѳнь тепсен — (кѳчѳрзе — «тыш теңерининг каалгазы») городто эн јааны. Чындап та, мында эмди тым. Кандый да јаан байрамду кѳндерде мында черѳнинг парадтары, кѳп улусту демонстрациялар, митингтер болбой јат.

Бу ла јуук ѳйлѳрдѳ, «культурный революциянын» јылдарында калјурыган «хунвейбиндер» («кызыл корычылар») бадышпай туратан. Олор бу тепсенге сары-танла јуулып, јуундап, митингтеп алала, орооннын јебрен культуразынын байлык јѳѳжѳзин, кереестерин оодып ѳреерге таркагылайтан. Ол јылдарда кѳп ученыйларды, инженерлерди, литература-нын ла искусствонын ишчилерин јамандап кинчектеген, «тѳзелзин» деп аалга-туйук јурттарга айдуулга ийген.

Олордын кӧбизи (тирӱ арткандары) эмди жангылап келе-
ле, заводтордо ло фабрикаларда, наукада шинжӱ ӧткӱреечи
институттарда, лабораторияларда иштенгилейт, университет-
терде лекция кычыргылайт, партиянын комитеттеринин, эл-
жоннын биригӱлеринин ижин башкаргылайт.

«Культурный революциянын» жылдарында анайда «тӱзедил-
ген», жартап айтса, кыйа кӧрдирген, жамандаткан улустын кӧ-
бизи Совет Союкта ӱренген, специальность алган улус.

Темдектеп алза, Шанхайда кабель эдеечи заводто (ККР-
да эн жаан ла жакшы жазалду, электрон техникала жепселген
заводто) беженнен ажыра инженерлер, таскадузы тын беш
жӱске шыдар ишмекчилер беженинчи жылдарда Совет Союз-
тын институттарында ӱренген, СССР-дын заводторында иш-
теп темиккен улус.

Таньаньмэнь — Пекиннин, орооннын тӧс тепсеги. Оны
айландыра: Кытайдын Эжен-каандарынын кышкы Гугун ӧр-
гӧѳзи, ВСНП-нын Жаан байзыгы, Кытайдагы революциянын
Музейи, Кытайдын историязынын музейи тенкейжет.

Албатынын чыгартулу улузынын текши Кытайдагы жуу-
нынын Байзыгына кирер тӧс эжикти одоштой Кытайдын
жайымы ла камааны жок болоры учун тартыжуда жӱрӱмин бе-
рип ӧлгӧн улустын ат-нерезине учурлай кара-сур гранит
таштап чӱмдеп жазаган эзем туруп жат. Коштойында Мао Цзе-
дуннын мавзолей байзыгы. Жанындагы Гугун ӧргӧнниг ӱстин-
де Маонын сӱри. «Улу башчынын» сӱри учреждениелерде,
кабинеттерде, ӧскӧ дӧ тураларда жок. Он ло жыл мынан кай-
ра Кытайда кажы ла алтамда Мао Цзедуннын сӱри учурай-
тан эди.

Мао Цзедуннын граниттап жазаган, кӱлерден уруп эткен
эземдери ККР-дын жаан городторында артканча. Мао кыдат
улуска ӧлӱп те калган болзо, орооннын историязында арт-
канча.

Экономикадагы жангыртулар

ККР-дын социалистик экономиказы ороондо баштапкы
бешжылдыкта тӧзӧлип баштаган. Ол орооннын сӱреен уйан
экономиказын бутка тургузарында жаан учурлу болды. Таш-
кӧмӱр, нефть, газ, темир руда казып алары, темир кайылта-
ры, машиналар эдери план аайынча кӧндӱккен. Транспорт,
колбу, государствонын садузы жаранган.

Же беженинчи жылдардын учы жаар орооннын хозяйство-
зын тӧзӧп башкаларында жаан жедиклестер ле тутактар бары
жарт кӧрӱне берген. Бастыра керектерди тӧс жерден пландап
ла башкарып турганы, городтордо ло провинцияларда иштеп

турган предприятиелер болор-болбос сурак аайынча төс жердеги ведомстволордон ло министрстволордон жоп сурап турганы ишке тын буудак боло берген.

Предприятиелерде бойы башкарынып иштеер, кирелтезин производствоны элбедерине, продукциянын чындыйын жарандыраына, жакшы иш учун сыйлаарына чыгымдаар право жок болды. Кичеенип жакшы да иштеген улуска, жалкуурып анаармынаар да иштегендерге тенг төлөгөн. Эткен иш онын тоозы ла чындыйы учун эмес, ишке чыкканы учун, жамызы учун төлөп турган болуп калды...

Кыдаттардын эмди айдып турганыла, «жаан казанды айландыра отуруп алала, текши ажанган». Андый керекти «Женьмин жибао» газет шоодып, 1986 жылда 5 декабрьдагы номеринде «бир кижжи салдалу, жети кижжи калбакту» турган журук жарлады.

Андай айалгада улус иш эдерине, арбынду ла чындыйлу иштеерине јилбиркебей барган. Экономикада керектер коомойтыган. Ого ўзеери алтанынчы жылдардын ортозынан ала он јылга шыдар өткөн «культурный революция» ККР-дын хозяйствозын чек јайраткан. Беженинчи жылдарда јурт хозяйстводо «албаты коммуналар» ла промышленностьто јарлалган «Кере калыштын» политиказы тын јол албаган.

«Культурадагы революциянын» экономикадагы политиказы туйуктала бергени јетенинчи жылдардын ортозы киреде јарталган. 1976—1978 жылдардагы башкару өткүрип баштаган программа база јаан једикпестерлү бололо, бүтпеген.

Анайда ККР-дын экономиказын төзөп башкаар ишти чек өскөртө, јангырта төзөбөри тургуза ла керектү боло берген.

Кытайдын Компартиязынын он биринчи тудулган Төс Комитединин үчинчи пленумы (1978 ј.) Кытайдын экономиказында јангыртулар эдетен, орооннын экономиказын чек өскөртө төзөп башкаратан программа тургузып јөптөгөн. Пленумын јөбинде предприятиелердин ижин төс јерден пландаарын ла башкаарын токтодор, предприятиелерге ишти төзөп башкаарында бойы башкарынар, кирелтенин көп нургунын бойы башбилинип тузаланар право берилди.

ККП-нын Төс Комитединин 1978 жылдагы пленумы иштеп турган улуска учындагы једими, чындый учун төлөөр, экономиканын закондорыла башкарынар эткен.

Јангыртулардын төс амадузы — садуны, бааларды государство башкарып турган социализмнин хозяйствозын төзөп алатаны.

1982 жылда Албатынын чыгартулу улузынын бастыра Кытайдагы јуунынын (ВСНП-нин) јөбиле ККР-дын Государственный Совединде ороондо хозяйствоны јангыртар иш башкаратан Комитет төзөлгөн. Эмди ол Комитетти ККР-дын Госсовединин премьери Ли Пэн башкарып јат. Провинцияларда Комитеттин органдары бар.

Комитеттин бүдүретен задачасы — жаңыртулардын баш ууламжыларын темдектеери, ведомстволордо ло башка-башка жерлерде өдүп турган жаңыртуларды шиндеери ле башкаары.

ККР-деги жаңыртулар эки ой өткөн. Баштапкы өйдө (1978 жылдын декабрь айынан ала 1984 жылдын октябрь айга жетире) жаңыртулар көп нургуны деремне жерде өтти. Ненин учун жаңыс ла деремнеде, журт жерде? Ненин учун дезе, анда кыдат калыктын айдары жок көп нургуны — 80 проценттен ажыразы журтайт. Партиянын ла башкарунын алдында турган төс задача — бойынын ороонында улусты тойо азырайтаны болгон.

ВСНП-нын Жаантайынгы Комитединин председателинин заместители Пэн Чун совет газеттердин корреспонденттериле туштажып куучындажарда, Кытай акту бойынын бир миллиард тоолу улусун азырап болбозо, өскө кандый да ороон азырап болбос деп айткан. Деремнеде керектер жакшы болгожын, ороондо бастыра жүрүм бийик кеминде болор деди.

Кытай аш-курсак эдерин кезем көптөдөлө, бойынын эл-жонун тойо азырай берген. Тогус жылдын туркунына крестьяндардын кирелтези 3,16 катап, городто журтаган улустын 2,62 катап өсти.

Эмди Кытайда түреген, торологон, суранып жүрген улуска туштабын. Ыраак төртөнинчи жылдарда андый улус Кытайда айдары жок көп болгон. Эмдиги кыдаттар жаңы ой аайынча кийинген, сүүннп ле оморкоп жүрген улус. Жааң ла кичү городтордо, журттарда тоозы жок көп магазиндерде ле лавкаларда, мундар тоолу улус бойы эдип алган товарларды ла аш-курсакты садып турган базарларда не ле бар: эт, колбаса, сарју, эттен ле сүттен жазаган жүзүн-башка курсак, жымыртка садылат. Анчада ла маала ажы, жиилектер көп. Жаңыс ла Шанхайдын магазиндеринде, лавкаларында, базарларда беш жүске шыдар сорт маала ажы ла жиилектер садылат. Рис ле маала ажы — кыдат улустын жаантайын жиген курсагы.

Деремнеде жаңырту биленин, бригаданын, өмөликтин под-рядына көчкөни ажыра өдүп жат. Көп нургуны биленин под-рядыла иштеп жадылар. Кытайда журт хозяйствонун төзөгөзи биле деп айтса, жастыра болбос.

Биле эмезе бой-бойына төрөөн эки-үч биле бириккен бригада кыралап тузаланатан жерди эмди бежен жылга жетире арендага алар аргалу. Баштап жерди 5—10 жылга арендага берип туратан. Бу жуукта бежен жылга жетире берер эдип жөптөгөн.

Крестьянин арендага алган жеринин ээзи, анда садуга баргадый продукцияны бойынын күүниле саду керексип турганы аайынча кыралап өскүреле, садар тапту. Өскүреле жуунадып алган продукциязынын кезигин ажындыра куучындажып жөптөшкөни (контракт эткени ажыра) государственного садып жат. Государственного продукция табыштырганы база жаан

астамду. Улустан садып алып турган продукциянын баалары бу жуукта бийиктеген. Артканын крестьянин бойы тузаланат. Артыкташканын базарга барып, садып ийер аргалу.

Жаңыртулардын экинчи ойинде (1984—1987 жылдарда) городтын экономиказы алдынан брб устине жетире — предприятиеден ала министерствого жетире жаңырта тзблдн. Продукцияны эдип чыгарардан ала табыштырып садарына жетире бастыра иш предприятиенин колында.

Кытайдын Компартиязынын 1987 жылда ноябрь айда бткбн XIII съездинин бптбрилe ККР-дын экономиказында жаңыртулардын учинчи бйи — жаңыртуларды теренжидетен, ончо жерлерге ле бастыра ишке таркадтан, экономиканы башкараарында демократияны элбедетен, садунун бткбл ээжинин тзбйтбн, экономиканын эски ээжинин чек ббблтоло, жагы ээжиге кбббтбн бй башталган.

Ончо предприятиелер продукцияны эдип, бойлоры садып жадылар. Продукцияны кайда эдетени — предприятиенин кереги. Предприятие акчала, сырьело, материалдарла бойы жеткилделет. Чыгымду, кирелте ббк болгожын, бойы каруулу, бойы шыралаар. Иштеп алган кирелтенин 15 проценти предприятиенин бойында артар, ббкбзи государственного барып бат. Производствоны бойлоры тыгыдып, ишмекчилерге ле служащийлерге бойлоры тблбп жадылар. Акча-балдын кемин кижинин иштегени, таскадузы, ижинин чыгдыйы аайынча предприятие бойы темдектейт. Норманы ажыра ббдбрзе, сый акча болор. Иштин ле эткен продукциянын чыгдыйы бакшы болгожын, сый акча кбп болуп турат.

Ороондо бар бастыра предприятиелердин 80 процентинде ббгбн подрядла эмезе арендада иштеп турулар.

Темдек эдип, Шанхайдагы портты алалы. Бу порт бткблнче подрядта. Подрядла иштеп турган болзо, бббликте праволор сбрен баан. Кажы ла ишмекчи, техник, механик, инженер кичинегинен — баанына жетире ончо башкараачылар — прораб, мастер, бригадир, начальник, баш технолог, баш инженер, директор — бастыразы оок то, баан да керектер учун каруулу. Кажы ла ишчи — бойынын кереги учун башталганынан ала учына жетире каруулу.

Предприятие сырьe эдечилерле, эдип турган продукцияга керектб немелер эдип бересчи ббкб предприятиелерле, садула кбнб колбулу. Пландачы ла жеткилдесчи органдардан(госпланнан ла госснабтан) иш аайынча камаан ббк.

ККР-де бастыра предприятиелер ббгбн садудан камаанду иштеп жадылар. Кандый бир товарды тын керексий берген болзо, оны эдерин саду сураганы аайынча кбптбдип жадылар. Саду, улус сурабай, керекснбей барган болзо, андый продукцияны, товарды эдерин чек токтоткылайт. Садылбай, складтарда жадар товарлар эдилбей бат.

Товарлардын бааларына кбп нургунында шинжб ббк. То-

вардын, продукциянын баазынын кеми садудан, сурап керексип турганынан камаанду. Кажы бир товардын баазы бүгүн бир бололо, эртен садуда көптөй береле, улус керексибей барза, тыг жабызай берет. Жайым садунын ээжизи андый.

Техника-жөөжөлик жеткилдеш төс жерден камаан жок. Ого кем де киришпей жат. Предприятие бойына керектү машиналарды, станокторды, жүзүн-башка жазалдарды текши саду эмезе өскө предпрятиелерле тургускан жөптөжүлери аайынча алып жат. Акча жетпей баргажын, банк өдүшке акча (кредит) берер.

Предпрятиелер акциялар чыгарала, бойынын продукциязын ол ок рынок ажыра садып турат. Кирелте алып болбой, королтолу иштей берген предприятие жабылат, эмезе оморды кирелтелү иштеп турган предпрятиеле бириктиргилейт. Уйан предприятие бойынын күүниле тыг предпрятиеле бириккени түрөп жабылганынан торт деп, Кытайда шүүп турулар.

Кытайда башка-башка рыноктор сүреен көп, омор орооннын экономиказында бүткүл биригү болуп жадылар. Бу ороондо жер, техника, технология, сырье, белем продукция, иштеер улус, акча-жөөжө, акциялар, квартиралар, ишке керектү туралар, складтар, наукада иш, онын жедимдери, культурада ла улустын жадын-жүрүминде жеткилдеш — ончозы товарлар.

Же Кытайда бүгүн төс жерден пландап башкараынан, үлештиреринен, садуны ла бааларды шиндеп башкараынан чек мойноды деп сананганы жастыра болор. Ороонды башкараачы төс органдар, Госсовет, министерстволор социалистик экономиканын ажындыра жолын, өзүп баратан текши уулам-жыларын темдектеп, пландап, государствонун акча-жөөжөзин, өскө ороондорло колбуларды, коруланар, жеткер жок болорын жеткилдеер ийде-чыдалын башкарып жадылар.

Эн жаан учурлу, бастыра ороонго керектү продукциянын бүдүмдерин ле бааларын (андый продукция ККР-де эдиллип турган бастыра продукциянын 20 проценти) государствого тургузат.

Улуска эн керектү аш-курсактын (ристин, эттин, шикирдин) баалары государствонун ла онын жербойындагы органдарынын шинжүзинде. Аңылу магазиндер бар. Омордо ристи, этти ле эттен жазаган курсакты, шикирди карточка аайынча садып жат. Омордо баалар жабыс, кубулбайт. Бу аш-курсакты өскө дө магазиндерден садып алар аргалу. Же омордо баалар бийик.

1988 жылдыг баштапкы жарымында Кытайда аш-курсактын продукталарынын баалары бийиктедилген. Аш-курсактын баалары бийиктеген кеминче улустын акча-жалы, пенсиялары ла стипендиялары бийиктедилген де болзо, албатыкалык оны жарадып жөпсинди деп айдар арга жок. Анчада ла акча-жалы, кирелтези жабыс улуска жарабай туру. Андый улус бүгүн Кытайда сүреен көп.

ККР-дын јеринде бааларды түнгей бийиктеткен эмес. Кажы ла провинциянын, национальный районнын айалгазы, экономиказы, улустын жүрүмининг кеми аайынча бийиктедилди. Улустын ишјалы, пенсиязы ла стипендиязы база ол аайынча кожулган.

Андый да болзо, Кытайда бүгүн сүреен күч ле тын булга-лып калган керек — баалар. Орооннын экономиказын жаңыр-та төзөөринде баалар төс сурак боло берген. Бастыра баалар төзөлгөйлү, чике тургузылды деп айдар арга јок. Бааларды предприятие саду аайынча бойы тургузат. Башка-башка про-винцияларда, деревнелерде ле городтордо баалар тын өрөлү-төмөндү болуп турганы орооннын экономиказын тын булгап јат. Бааларды ишјалдынг кемиле, садуда товарлар јеткилдел-генине келиштире улай ла солып турарга келижет. Баа — ишјал — саду деген сурак бүгүн кыдат экономисттердинг ле башкараачылардын күнүн сайынгы ајарузында.

Јаңыртулар болуп турган өйдө Кытайдын экономиказын-да өскө дө уур-күчтер учурап туру. Темдектезе, кирелтени үлештиреринде јарты јок керектер эмди де көп. Тең үлешти-рерин, «јаңыс казаннаг курсактанарын» јоголтконы тузалу керек. Анайда эткени улусты ишке јилбиркедерин тыгыткан, иштинг арбынын бийиктедерине јөмөлтө эткен.

Је јайым саду болгон, туш улус ээлеген, кирелтени бойына алып мензинген, оног алган кирелтезине калан салар чокым политика јок айалгада общество эки башка бөлинери јарт. Мындый айалгада айдары јок көп нургун улустын кирелтези јүк ле акту бойынын жүрүмине јүк арайдаг једет. Кезик улустын (олор ас јаны) кирелтези туду ла токтоду јок көп-төйлө, олоо байып јадылар.

Кытайда «кызыл миллионерлер» табылып келди. Олордын тоозы табынча көптөп туру. Ол ок өйдө ишмекчи, инженер, керек дезе ученый кижининг учуры анайда ок табынча јылый-ып барады. Ненинг учун дезе, олоордын бир ле катап тургузыл-ган ишјалы бийиктебей туру. Јөбжөлик јилбиркедиш база јок.

Ороондо өдүп турган жаңыртулардан ла кубулталардан крестьяндар астамду болуп туру.

Јерди арендага алала, эмезе өмөдиктинг, биленинг под-рядыла иштеп, бойынын, бала-барказынынг ижин тыгыдала, крестьянин јердинг түжүмин, малдын продуктивностын бийик-теди, тоозын көптөди, сүреен көп кирелте алып, байып јат. Ого үзеери крестьянынг кирелтези көптөбөрине онын продук-циязын государство алып турган баалар бийиктегени тын јө-мөлтө эткен.

Темдек эди, Гуандун провинцияны алалы. Мында жаңыр-тулар башталар алдында, 1978 жылда крестьяндардын кирел-тези јылына кижы бажына 250 юаньнаг келишкен болзо, 1987 жылда 903 юаньнаг келишти, 3,6 катап көптөгөн.

Онын да учун ККР-де крестьян кижининг жүрүми кезем

жарана берди. «Албатынын коммуналары» болгон ӱйлӱрдӱ крестьяндарды казармада жаткан деп айдарга жараар. Эмди омор ӱч-тӱрт кыпту эмезе 2—3 кат, жап-жаңы мебельдӱ, электроприборлорлу, телерадиотехникалу тураларда журтагы-лайт. Бастыра улуста велосипед, кезиктеринде мотоцикл бар. Каа-жаа улус автомобильдӱ.

ККР-дын провинцияларыла жорыктап жүрген совет журна-листтер Шанхайдын жанында Мацяо волостыто крестьяндар-дын жадыныла таныжып, Се Цзучэнь деп кижинин айлында болгондор. Эмди онын билези жаңы турада журтап жат. Кош-тойында — азыйгы тура. Сегис кижиге тогус кып турада. Жаан уулы кижиге алган. Эмди бойынын туразына кӱчӱр. Бир кызы кижиге барып жат. Биледе алты кижиге артар. Туранын ичинде эки камералу сооткыш, кийим жунар машина, эки телевизор, магнитофондор, жакшынак мебель. 1987 жылда биленин кирел-тези 20 муң юань болды — он жыл кайра 1977 жылдагы кирел-тенин беш катап кӱп. Се Цзучэньнин жадыны аргалу деп чотолот.

Андый да болзо, Кытайдын деремнелеринин бӱгӱнги жү-рӱминде бойынын уур-кӱчтери, једикпес-тутактары бар. Јерди арендага беретен ӱйди государство узадып та турза, продук-цияны кӱптӱдӱрине, јерди жарандыраына, тӱжӱмин бийик-тедерине, жаңы техника, удобрениелер садып аларына кре-стьянин бойынын акказын чыгымдаар кӱӱни јок. Кӱп учурал-да крестьянин, анчада ла јийт улус, акчаны јыргалду «јараш жүрӱмге» чыгымдаарга кӱӱнзейт. Иштеп алган акказынын кӱбизин кассага салала, процент акчаны алып, тегин отура-рга кӱӱнзеген улус табылат.

Акказынан артыкташканын тӱбек шыралу јаман ӱй келзе тузаланар эди, «чулукка» сугуп турган улус ас эмес. Ненин учун андый болуп жат?

Ненин учун дезе, жүс жылдардын туркунына шыралу жүрӱм кӱргӱн кыдат калык жаң-башкару бек турарына бӱтпей жат, тӱреңи јаман ӱйлӱр келеринин кезеп-чочып калган.

Онын да учун калганчы ӱйдӱрдӱ ККР-дын деремнелерин-де јаанадылган хозяйстволор тӱзӱлип турганы тегин учурал эмес. Ол ок Мацяо волостыто жүс гектар јерлӱ (мындагы тоо-лорло ол кӱп) кооператив тӱзӱлди. 20—30 гектар јерлӱ коо-перативтер бар. Омор ол кире јерди кыралап тузаланарга чӱмдӱ техника садып алгылайт.

Кооперативте (ӱмӱликте) јерди, сууны, садты, агашты крестьяндар арендага алып иштегилейт. Крестьян чокым иш бӱдӱрер, чокым продукция эдер болуп молјонот. Јылдын учында эдилген продукцияны јӱптӱжӱде айдылганы аайынча кооперативке табыштырап учурлу. Онын баазын кооператив тӱлӱп берер. Јӱптӱжӱде айдылганына ӱзеери алган бастыра продукция крестьянда артар, оны бойы јийр, государствого садар эмезе базарга апарар. Онызы — эзинин бойынын ке-

реги. Кооператив (өмөлик) аренда алган крестьянды жөптөжү аайынча удобреннелерле, техникала жеткилдейт. Анайда иштегенин өмөлик подряд дежет. Оныла коштой Кытайда журт хозайстводо биле подряд элбеде таркаган. Мында бир биле улус аш өскүретен жерди подрядка алала, эмезе мал өскүрер ферма алала иштенет. Продукцияны контракт аайынча табыштырала, артканын биле бойы баш билинип тузаланат.

Кытайда өдүп турган кубулталарга, экономиканы жаңырта төзөп башкаарына шинжү коомой төзөлгөнү, закондорло жеткилделбегени тын буудак эдип, хозайствоны башкаарында булгак эдип туру. Шинжүнүн текши государстводогы ээжизи, экономикада колбуларды жеткилдейтен право ло закондор социалистик рыноктын өзүминен тын сондогон. Эмди ККП-нын XIII съездинин жөптөри аайынча экономиканын өзүмин, производстводо колбуларды жеткилдейтен жаңы закондор, садуну, бааларды шиндейтен жаңы ээжи белетелип жат. Бу сүреен күч те болзо, же ККР-дын эмдиги жүрүминде керектү иш. Кыдаттарга, совет улуска чылап ок, тынгыдып турган социализмге, элбедип баштаган демократияга жаңы закондор, шинжү керектү. Оны ККР-де сүреен жакшы билип жадылар.

Кытайдын экономикасында эмдиги өйдө боло берген жаан сурак — акчанын баазы түжүп турганы (инфляция). Ол товарлардын, аш-курсактын, оныла кожо жүрүмнүн баазы бийиктей бергениле колбулу. Ороондогы садуда айланыжып турган акчанын тоозы эдилген товарлардан көп. Быылгы жылдын баштапкы жарымында акчанын садып алар аргазы 10 процентке түшкен. Акчаны (юаньды) тынгыдып алатан жол — ишти астамду, арбынду эдери, материалдарды, сырьены, электроэнергияны кымакайлап, чебер чыгымдаары, продукция эдип чыгарарына, башкартуга чыгымдарды астадары, садуда улуска керектү товарларды көптөдөри.

ККР-дын жаңырта төзөп алган экономикасында једикпестутактар, өзүмге буудак эдип турган керектер, жастыралар көп. Ол баштап тарый көргөндө көп деп билдирет. Је эдилгенин ончо јанынан теренжиде шүүп көрзө, анчада ла он јыл мынан кайра болгон айалгала тундештирзе, Кытайдын коммунисттери, кыдат калык жаңыртулар, кубулталар, өскөртүлөр эдип баштаган тоолу јылдардын туркунына једип алганы кайкадат.

Темдек эдип жаңыс ла 1987 јылды алалы. Ороондо 1987 јылда эдип алган текши национальный продукт бир триллион тогузон эки миллиард юань болды. Онын алдындагы јылда 946 миллиард юань болгон. Өзүм пландалган 6,4 проценттин ордына 9,4 процент болды.

Промышленностьтын ончо бөлүктери бой-бойыла колбулу болуп, тең өсти. Промышленностьтын предприятиелеринде продукция эдип чыгарары бир жылдын туркунына 16,4 про-

центке көптөгөн. Минеральный удобреннелерди, журт хозяйстводо өзүмдердин шокчылдарын жоголтор химикаттарды эдери 22 процентке өскөн. Албаты-калык элбеде тузаланар ла улуска эн керектү товарларды эделе, садуга чыгарары кезем көптөди, олордын чындыйы жаранды.

Журт хозяйстводо иш жаранган, улуска аш-курсак, промышленностько керектү сырье эдери өскөн. Былтыргы жылда 402,4 миллион тонн аш жуунадала, сапырымга уруп алган, онын алдындагы жылдагызынан 10,9 миллион тоннга көп, көбөңди (хлопокты) — 4,19 миллион тонн жууп алган, 1986 жылдагызынан — 650 мун тонн көп. Шикир жанынан эмеш коомой. Шикир эдер кулузынды государственго алып турган баа жабыс болордо, ороондо шикир эдери өзөрдөң болгой жабызап жат. Кытайда шикирден бозо этпей де турган болзо, шикир бүгүн једишпей туру. Кыдат медицина көп шикир јигени кнжининг су-кадыгына коомой болоры керегинде јартамалды өткүрп те турза, улус бу курсакты керексип јат. Эмди шикирди көптөдө эдер программа тургузылат. Јаңы заводтор ачылар.

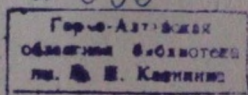
ККР-дын экономиказынын өскө ороондорло колбулары

Кытайдын бойында экономиканы төзөп башкаарын кубултып, өскөртө төзөп турган иш орооннын тыш жанындагы политиказыла көнү колбулу.

Кытайдын Компартиязынын XIII съезди ле јетинчи катап тудулган ВСНП-нын баштапкы сессиязы экономикада кубулталарды ла жаңыртуларды мынан ары тереңжидерине јөмөлтө эдер бир канча жаңы јөптөр јараттылар. Ол тоодо «Талайды јакалай тергеени тыңыда өскүрер» јөп јарадылды. Бу јерлерди өскө ороондордон акча-јөбөжө, техника ла технология јайым келерге ачык эдип јарлаган.

Өскө ороондордын акча-јөбөжөзине (капиталына) ККР-дын кунчыгыштагы талайларды јакалай 160 миллионнон ажыра улус јуртаган, 320 мун квадрат километр јердин эжиктери элбеде ачылган. Кытайдын эн јаан 14 городы ла портторы, темдектезе, Тяньцзинь, Шанхай, Гунчжоу, өскөлөри де «ачык», ологро өскө ороондордын акча-јөбөжөзи туду ла кемјү јогынан кирер аргалу деп јарлалды. Кытайда анайда ок бастыразы ачык тергее-зона болотон бүткүл провинция — Хайнань төзөлдди.

Сегизенинчи јылдар башталарда өскө ороондор бойынын акча-јөбөжөзин саларына јарамыкту айалга јеткилдеген «ангылу төрт зона» (Шэньчжэнь, Чжухай, Сямень, Шаньтоу) төзөлгөн.

ККР кандый амадула өскө ороондордун акча-жөөжөзиле промышленностьты өскүрөтөн аңылу тергеелер тѳзѳгѳн? Элден озо олор Кытайдын экономиказынын ѳзѳмин кезем тыңдарына керектѳ аргаларды гран ары жанынан, элден озо кѳнбадышта ла кѳнчыгышта ѳзѳми тын государстволордон табып аларга амадап жадылар.

Бу амдула кыдаттар Кытайга өскө ороондордун акча-жөөжѳзи, жаңы техниказы ла технологиязы канча ла кире кѳп кирзин деп кичеенгилейт. Олор телекейдин хозяйствозына, бойлорынын айдыжыла, «эки башты чыгарала» теренжиде кирип алар кѳѳндѳ.

Кытай гран ары жанынан бойынын экономиказын өскүрерине керектѳ акча-жөөжѳ, эдип алган продукциязын садатан рыноктор табарга, анайда ок сырьѳе, жарымдай эдилген продукция алала, олордон кыдат калыктын эпчил ле ус колдорула товарлар эдерге кичеенип жадылар.

Өскө ороондор бойынын капиталын Кытайдын экономиказын кезем тыңдарга анайда бойына кѳп астам-кирелте аларга болуп, жалтаныш жоктон салып жадылар.

Темдек эдип, Гуандун провинцияда «аңылу экономикалу райондордун» бирѳзин — Шэньчжэнди алалы. Он жыл бу райондо бар бир канча деремнелерде 20—30 мун крестьяндар журтаган. Эмди мында 800 мун кичи жаантайын журтайт, арткандары — город тудуп жадылар. Стронтельдер бого орооннын бастыра жерлеринен жуулган. Олор жап-жаңы жазалду жаан предприятиелер, ѳткѳре бийик (50—75 кат) туралар, телекейлик бѳдѳм-кеберлѳ отельдер (айылчы улус тѳжер гостиницалар) тудуп, жолдор, кѳрлер жазагылайт. Городто тудулган 118 тура 18 каттан ажыра.

Зона өскө ороондордун акча-жөөжѳзине ачык. Мында жөөжѳлѳниш башка-башка: государствонун жөөжѳзи, ортоктошкон жөөжѳ, туш улус ээленген жөөжѳ, кооперативтердин жөөжѳзи, өскө ороондордун жөөжѳзи бар. Олор ончозы бойбойынын ортодо тын маргаанда ла болзо, же ККР-дын экономиказына тын тузалу.

Оныла колбой Гуандун провинциянын экономиказы тын ѳзѳмнин телкем жолында. Экономиказы тѳрген ѳзѳп турганы жаан учурлу. 1979 жылда мында 60 миллион юаньга турар продукция эдилген болзо, 1987 жылда — 8 миллиард юань баалу продукция эдилди. ѳзѳм кайкамчылу. Кирелте 2 миллион болгонынан 100 миллионго жетире кѳптѳди. Улустын иштеп алып турган акча-жалы база бийиктеди. 1979 жылда иштеп турган кажы ла кижиге ай сайын 56 юаньнан келишкен болзо, 1987 жылда 250 юаньнан келишти.

1982 жылда улус ККР-ден Гонконг жаар качып туратан болзо, эмди Гонконгтаң улус Кытай жаар качып турганы аярулу.

ККР-дын Гонконгла граны Шэкоу райондо. Гранда жаан

чүм жок. Тын каруул турганы билдирбес. Чичке ле узун Моку кблди кечире кўр. Ортозында ак чийў. Ары жанында—Гонконг (кыдат тилле — Сянган), бери жанында ККР-дын жери. Кўрле ары-бери улус өткилейт. Олор Гонконг барып жаткан эмеже ККР-га келип жаткан улус.

1997 жылда Гонконг ойто Кытайдын жери ле городаы боло берер. ККР-дын башкарузы жаңы жерди бойына «кожуп аларга» белетенип туру. Чынында алза, бу Кытайдын акту бойынын жери. Оны бир өйдө Англиянын колонизаторлоры колдомдоп, мензинип алган. Эмди ол бойынын төрөл жериле биригетени жолду. ККР-дын башкарузы бежен жылдын туркунына Гонконгтын политиказында да, экономиказында да нени де кубултпас болды.

ККР экономиканы өскөртүп, тыш жанындагы колбуларды элбедип турган жол сүреен күч. Мында жастырыш болорынан коркыбай, тыг алаңзыбай, капитал бийлеген телекейле жалтаныш жоктон өмөлөжөр керек. Кытайда ичкери өзөрүн түргендедерге өскө жол жок.

Ол керегинде Дэн Сяопин быжыл 24 майда США-да Манхэттендеги банктын делегациязыла туштажарда сүреен жарт айткан: «Мен нөкөрлөриме жалтанбагар деп жаантайын айдып жадым. Кытайдын сок жаңыс жолы — экономикада жаңыртуларды теренжидери ле өскө ороондорло колбуларды элбедери. Жалтанбаган улус жастырбастан маат жок. Жастырганы билдирзе ле, ол тарый түзедер керек. Кичинек жастырганынан жаан жастыралар болбозын деп кичеенгени жакшы болор.

...Эмдиги сүреен күч айалгада жастырыштар жоктон болуп албас. Анайдарда, жастыраынан жалтанбас керек...»

СССР ле ККР ортодогы колбулар

Бистинг ороондорыс ортодо кандый ла керектер болгон. Коштой турган эки государство ортодо колбулардын жолында коомой до, жакшы да керектер бар болды. Жакшынак керектер, байла, көп.

Кытайдын Кызыл Черүзи Гоминьданга удурлажа жуулажарда, Советтер Ороонынын Кызыл Черүзи болушты. Кызыл кыдаттардын командирлеринин баш болушчызы бистеги граждан жуунын геройы Василий Константинович Блюхер болды. Сонгында Кытай япон олжочыларга удурлаштыра тартыжарда патриоттордын черүлеринин командирлерине генерал Чуйков Василий Иванович болушкан.

1945 жылда жайгыда Күнбадышта фашисттердин черүлерин жуулап оодо соккон Совет Черүнин талдамазын — гвардияны Ыраак Күнчыгыш жаар ийгенис. Анда олор япон милитаристтердин Маньчжурияда ла Түндүк-Күнчыгыш Кытайда,

Эки ороон ортодо саду 1986—1990 жылдарга эткен жөптөжү аайынча төзөлгөн. 1987 жылда СССР ле ККР ортодо саду 1,4 миллиард салковойго жеткен болзо, 1988 жылда 1,8 миллиард салковойго жеткен.

Граннын жанындагы саду элбеп баштаган. 1987 жылда андый саду онын алдындагы жылга көрө, эки катап көптөйлө, 50 миллион салковой болды. Быыл СССР ККР-дын јеринде 25 предприятияени элбедерине ле жагырта јепсеерине болужатаны керегинде жөптөжүге кол салылды.

Је бистин политический, партийный колбуларыс ичкери жылбай јат. Бу колбулар эмдиге јетире ондолголок. Ненин учун? Шылтак неде? Кыдаттар бистин черү Монгол јеринде, Афганистанда, Вьетнамнын черүзи Кампучияда турганын јаратпай турулар. Гранда блаашту ла јарты јок керектер бар. Телекейде аялга аайынча кезик шүүлтелер јарашпай јат. Јөпсинишпей турган сурактар марксизм-ленинизмнин үредүзин јартап турганында учурайт.

Вьетнамнын черүзин Кампучиядан чыгаратаны — бистин сурак эмес. Ол сурак Вьетнамнын ла Кампучиянын. Олор бойлоры куучындажып жөптөшкөй. Вьетнамнын черүзин Кампучия јаар бис ийген эмезис. Олорды бис ойто чыгарып болбозыс. Је оныла коштой Вьетнам бойынын черүлеринен 50 мун кижини быылгы жылдын учына јетире јандыарга турганын бис јарадып уктыс.

Бис бойыбыстын Афганистанда турган черүбисти јандырып баштадыс. Быыл февраль — март айларда бастыразы чыкты. Вьетнамнын черүзи Кампучиядан табынча база јана берер.

Бистин ороонло политика, партиядагы колбуларды јарандыраарына Кытайда бачымдабайт, је бу колбуларды јарандыраар күүндү. Түргендебей, табынча «бир калбактан, бир азымнан, бир алтамнан јарандырып турарыс» дежет.

* * *

СССР ла ККР ортодогы колбуларда быылгы жылдан ала жагы ой башталып јат. Ого 1988 жылда декабрь айдын баштапкы күндеринде ККР-дын өскө ороондорло керектеринин министри Цзянь Цичень Москвага келеле, СССР-дын өскө ороондорло керектеринин министри Эдуард Амвросевич Шеварднадзеле куучындашканы, онын КПСС-тын Төс Комитединин Генеральный качызы, СССР-дын Верховный Советинин Президиумынын Председатели Михаил Сергевич Горбачевло туштажып куучындашканы јаан жөмөлтө эткен.

Эки орооннын министрлери 1989 жылдын баштапкы јарымында нөкөр М. С. Горбачев ло нөкөр Дэн Сяопин Пекинде туштажатаны керегинде жөптөшкөн.

СССР ле ККР-дын өскө ороондорло керектеринин мини-

стрлери баштап Москвада, онон Пекинде туштажып куучындашканы, социализмнинг эн жаан государстволорынын эн бийик башчылары тушташканы жангыс ла бу эки орооннын мынан ары жүрүмине эмес, бастыра телекейдин жүрүм-салымына жаан учурлу болорында алаңзу жок.

Москвада өткөн туштажуда министрлер көп сурактарды шүүшкендер. Элден озо төс аяруда эки ороон ортодогы колбулардын сурактары турганы жарт. Министрлер калганчы өйдө ККР ле СССР ортодогы колбулар тын жаранып баштаганын темдектейле, мынан ары бастыразын жарандыраар аргаларды шүүшкен. Совет Союз ла Кытай ортодогы колбулар жаранганы өскө ороондорго каршулу болбос, нажыларла колбуларга чаптык этпес деп айдылган. Бистинг колбуларыс элбегени ле тынгыганы эки орооннын албаты-калыгы амадаган жылбүлерге жараар, жер үстинде жеткер жок ло амыр- энчү болорына жөмөлтө эдер.

Кытайдын министри Совет Союзта болуп турган жаңыртуларды бүткүлнче жарала, жаан једимдү болзын деп күүнзеди. Бистинг орооннын башкараачылары Кытайдагы жаңыртулардын амадуларын ла сурактарын јараттылар.

Нажылык айалгада өткөн туштажуда эки ороон ортодогы колбуларды жарандыраарда бой-бойынын керектерине киришпейтен, ончо керектерде тен јанду болотон, кажызынын ла национальный жылбүлерин, јанжыккан ээжи-јангын, көрүм-шүүлтезин, ченемелин ајаруга алар ээжилерле башкарынар болуп јөптөшкөн. СССР ле ККР ортодогы кыйу-гран амыр-энчүнинг, нажылыктын, акту сагышла өмөлөжөтөн кыйузы болор учурлу деп јарлалган.

Бистинг ороондорыс садуны элбеткени, экономикада, културада, наукада ла техникада өмөлөжөрин теренжиткени бүгүнгү күндеги нажыларла колбуларга коомой салтарын јетирбес, карын, јөмөлтө эдери айдылды. СССР ле ККР ортодогы колбулар бүгүнгү күндеги чоком-айалга зайынча орныгар учурлу. Ненинг учун дезе, бүгүнгү күндеги айалга одустөрттөн јыл мынан кайра болгонынан чек башка.

Туштажуда эки орооннын кыйузынын јанында турган черүлерди астадары шүүжилген. Бистинг ороондорыстынг кыйузында амыр-энчү ле нажылык айалга болотон учун, бу сурактарды бийик кеминде өдөтөн туштажуда шүүжер деп јөптөшкөн.

СССР ле ККР-де өмөлөжип ле ортоктожып иштейтен предприятиялер, фирмалар, комбинаттар төзөөр аргалар бар. Ол јанынан иш башталган. Мынан ары там тыгыыр. Бу алдында болбогон јангы керек. Јангы керекке јангы улус керектү. Андый улусты үредин белетейтени, ченемел ле билгирлер алыжары јанынан јөптөжип алатаны бар.

СССР ле ККР-дын предприятиялеринин, городторынын, областтарынын, республикаларынын, уездтеринин ле про-

винцияларынын көнү колбулары тынгыры билдирет. Ого бастыра аргаларла жөмөлтө эдер деп жөптөшкөн. Кыйу-граннын жанындагы саду эки жанына тын астамду болор. Бу ишти көнү башкарзын деп, бистин ороондордын министерстволорына ла ведомстволорына жакару берилди.

Москва ла Пекинде министрлер шүүшкен сурактар аайынча чокым жөптөжүлөр белетейтен камыстар көстөлдү. Учунда СССР ле ККР ортодогы бастыра колбуларды жарандыратан программа тургузылала, эн бийик башчы ишчилер туштажарда шүүжип жөптөөрине берилер.

Азияда ла Тымык тенгисте жеткер жок болорын жеткилдеер сурактар база шүүжилген. Телекейдин бу талазында айалганы жымжадарына элдег озо мында турган государстволор күүнзеер учурлу. Олордын кажызы ла бу талада амыр-энчүни тын-ыдар тартыжуга бойынын жөмөлтөзүн эдер аргалу. Же бу жаан иште СССР ле ККР-дын аргалары анчада ла тын, олорды билгир ле жаан једимдү тузаланары керектү.

Бүгүңги күнде Азияда ла Тымык тенгисте, анайда ок бастыра телекейдин жүрүминде боло берген айалга аайынча СССР ле ККР-дын политиказы түней эмезе жуук болгоны сүүндирет. Же ол ок өйдө көп туш сурактар аайынча эки ороннын шүүлтелери башка болуп турганы база бар. Москвада өткөн туштажуда эки жаны ол сурактар аайынча куучындажып жөптөжөргө күүнзегени јакшы.

Туштажуларда Кампучия керегинде, Корей жарымортолыктагы айалга жанынан сурактар шүүжилген. Анайда ок ядерный ла химия жуу-јепселдерин јоголторыла колбулу керектер аайынча шүүлтелерди угушкан.

СССР ле ККР бойлоры ортодо колбулар јаранатан телкем јолго чыгып алды.

Т. ТОДОШЕВ белетеген

Бу ширтемел статья 1988 јылда «Правдада», «Известияда», Литературная газетада», «Азия ла Африканын калыктары», «Амыр-энчү ле социализминин сурактары» деп журналдарда јарлалган материалдар аайынча тапташтыра белетелген.

ЛАТЫШ ЎЛГЕРЛИКТЕН

* * *

Вацietис Ояр — (1933—1983), Латвия ССР-дин албаты поэди, СССР-дын ле ЛССР-дын госсыйларынын лауреады. ЛГУ-нын филология факультедин ўренип божоткон, оной ло бери ол литературалык иште. Прозала «Ол кўндердин кўстўриле» деп роман бичиген, же онын тўс лў жарлу ижи — поэзия. Ол орус, немец, болгар, англичан, эстон, литва, ўзбек, таджик, якут, грузин, молдаван, украин ле ўскў дў тилдерге кўчўрилген де, кўчўрилип те чыгат. Онын тўс жайамалдары: «Тыныш», «От ўзўгинде», «Онын адреси — тайга», «Қара жиилектер», «Чанкыр кер-балык керегинде баллада», «Јалкын-нын бичижининг ээжизи», «Си минор», «Туйуксыныш», база балдарга учурлаган бир канча книгелер.

Былтыр, бистинг Туулу Алтайдын бичинчилер биригўзининг шылтузында, ырыс болуп, меге кеен Латвияга барарга келижерде, мен анда наҗылык уткуулды, байрамды, кўндўни, байла, качан да ундыбазым. Улузы ойгор токуналу, јалакай ла сўрлў, кеберкек албаты. Кўўн-санаазы ўдўни ле элбек, кокуркуучыны чичкеерик ле эптў. Кожой ло поэзия олодро жаантайын кожо. Латыш албаты жебренней бери тилин, кеберин, чўм-жангын, кеп-кийимин, фольклорын тооп, уйалбай-ундыбай эмдиги ўйгў энчилў јетирген. Оlorдын культуразы бийик, литературазы элбек. Оlorдын интеллектуал кўрўм-шўўлтези албатыларды ак ла карага, Чыгыш ла Бадышка, жарык ла карануйга бўлибей, ончо телекейди бирликте ле тоозы јок јўзўндикте ондоп, кажы ла калыктын анызына, айдарла, поэзиясына, жаан ажару эдип јат. Оlor кажы ла албатынын поэзиязынын эн јарамыкту ла тартулу эп-аргаларын, санаашўўлтезининг аайын ондоорго, билерге, тузаланарга јат. Мен бодозом, келер ўйлўрдў шак бу албаты телекейлик поэзияда кандый да сакубаган јангы сўс айдар аргалу. Оны Ояр Вацietистинг поэзиязы ажындыра керелейт.

Эмди «Эл-Алтайдын» кычыраачыларын О. Вацietистинг бир тизў ўлгерлерин кўчўргенимле таныштырып турум.

Ш. ШАТИНОВ

О. Вацетис

Кижі кижі ле, је,
База ол нота аясту.
Онын турган јеринен
Кем нени кожондооры камаанду.

Балдар,
Куштар,
Пушкалар.

Кажы ла нотада
Кажы ла эпоханын партитуразында,
Бойынын турар
Сок јангыс јери бар.

Јангыс кижі андый
Сок јангыс нотадый.
Эпоханын партитуразын
Кайдан ойнозын.

Је музыканы үреер аргалу не, кайдазын.
Бойына,
Улуска,
База
Бүткүл эпоха музыказын.

БАЛТИКА ТАЛАЯ

Бу сууны слер
Ичпезеер,
Је келереер,
Кайкап көрөрөөр,
Ол јажыл ла јуук,
Ол чанкыр ла ыраак,
Эбиреде кайда да
Көрүнбес кулузын,
Јангыс ла чайпалат
Финндердинг ле шведтердинг,
Латыштардын
Терининг ле канынын
Ачу тузы.

Сууларбыла

Шылырап телкемге,
Толкубыла
Тоголонып көскө,
Ол кайаларды,
Чактарды
Аралайт,
Амзалап
Тилисте.

Мунг шыраны,
Лазылган шырканы
Ченегер,
Сүүгер,
Оштөгөр,
Je
Өлзө дө, өссө дө,
Арткар бу жерде.

Бу сууны слер
Ичпезеер,
Je келереер,
Кайкап көрөрөр,
Ол жажыл ла жуук,
Ол чагкыр ла ыраак,
Эбиреде кайда да
Көрүнбес кулузын,
Жагыс ла чайпалат
Финидердинг ле шведтердинг,
Латыштардын
Терининг ле канынын
Ачу тузы.

Je, жагыс ла,
Орустардын,
Поляктардын,
Финидердинг ле шведтердинг,
Латыштардын
Терининг ле канынын
Ачу тузы.

* * *

Менин жаткан
Энзиреген оромло
Аристократ кептү
Чичкеерик ле кеен

Аттар
Баштарыла ойноп,
Колы-буды бийелеп,
Озогы тандада
Откүлеген.

О!
Аш согоочы,
Кыра сүрөөчи,
Жууга минөөчи,
Кезектей — тос көлик болоочы,
Бир өйдө — трамвайга жегөөчи,
Суу, өтөк тартаачы,
Жарышка бараачы,
Циркке чыгаачы ла
Оскө дө эржинелердин
Омок угы!

Ором кезекке алаатый берген,
Жүкпезин көдүрүп,
Жажыл арчуулдарын түүй тартынган.
Олорды көртуруп,
Шык тымый берген.
Ором кандый да
Бийик ле чокчок.
Жагыс ла —
Ток-ток.

Куулардый кеен, ээлгир мойынду,
Көстөринде чолмон-чанкыр отту.
Мындый жарап ла улу
Жагыс ла аттар
Базар
Аргалу.

Аттар оромды
Сонуркалга экелди.
Эртедеги колбуны
Эзедип ийгиледи.
Ышсыгалак кейди
Олор меңдегилеп,
Торко эриндериле
Окчоп көргиледи.

Ором сергинди,
Жиит тужын эзеп.
Жок, амтык эмеендердин
Ойношторы керегинде
Балыртын эмес.

Je дундарды бурып,
Казылган
Сары јолдо
Чололу телегеде турып,
Балык-бачар
Јаар
Учурткан
Агенскаян¹ уулды.

Онон база бу тирѹ постаменттерде
Ээрде
Быкынданган кыстар
Энчиге
Кеен эрјинелердин
Огжик чоґын алгандар.

Олор
Атардан тѹжеле,
Ойто ло эбире
Ээнзирей берер.

Je ором эм тура
Тымык бажыруда,
Сѹрлѹ кайкалда.
Јердин ѹстиле бийик кайкалайт
Кеен абакайлар ла
Кудайлык аттар.

БУУДАКТАР

Танктар токтодор буудактар
Тутпайдыс.
Шылтак неде?
Оскѹ ороондор
Туткулайды не?

А бисте олор бар.
Бистинг кайран јеристе
Кѹп обелисктер бар
Јеткилинче.

Салактаган тоштордын
Тамырайт ыйы.

¹Агенскаян — Рига городто бир районнын ады.

Мрамор шуургандар
Шуурийт.
А биске канча жыл
Јаңыс ла мӧнкӱлик оттордон
Јайлар јылу.

Озогы шыркалар
Јалбырайт.
Албатымнын терен
Санаазында
Ундыр ба?
Је ундыры —
Ол кӱӱни сооры.

А бис
Бӱткенис
Сӱӱрге,
Мӧнкӱликке.

* * *

Чечектерди ӱскей ле балдар.
Олорго кӱн јаантайын
Јетпей ле турар.
Је сен оорды тепсебезин деп айдадым.

Јок, мен анда кереес
Кандый да чечекти эмес,
Је бойымнын кӱнимди корулайдым.

Кылыкту, кыртышту не менин кӱним.
Јер ӱстинде чечектер ӧсӱӱзӱ.
Ол слерге чалыбас ийне.

Ол теермен куйузында коройлогон сууда
Сен автоңды јунбазын качан да.

Је амтанду чарагандарга ачаптыбайдым,
Јаратта јайымжып, тусту стандарттар јип,
Тойор ло канар менин аштаганым.

Бульдозер де сего не берилген је?
Сен ийттий канзыраган эмтирин.
Менин Эне-Јеримнин тирӱ эдин
Јара тартарга ба ӱзе?

Је сен кийик ле ач.
Ол коркышту ооруунды чач.

Байыдын — эм не, шайыдын чат
Акчага-јөөжөгө,
Санаа-күүнге.

* * *

Јиит улус эм билбес те,
Је ол — кубалдын кўни,
Бойынын ончо элестежиле
Болгон ийне.

Мунг белгелериле,
Ижемји-бўдўмјилериле,
Јаанга, јашка да келишкедий
Фокус-элеезиндериле.

Эмди ол ундылган,
Серенкедий
Кўйдире чагылган,
Очўп ташталган.

Је мен эмдиге
Јангыма бўдедим,
Азыйда ла чылап,
Тенгеринин јылдызыла белгелейдим.
Акту Маанымнын
Чолмоны алдынча
Сўўйдим.

Белгелезем,
Сўўжим менин
Тўбекте кинчектелет,
История
Эбирилип ойто ло
Ол озогы-озогы ойин,
Кубал кўнин
Керексийт.

Керексибей, ја,
Кубал эдетен неме
Бар да!

Неден эдетени — бар!
Телекей база ла
Кубалдын кўнине
Јуулар.

Улустың чырайларында
Унчукпас карыкчал.

Телекей бистен
Эдер
Кубал.

Бистен,
Эйе, бистен,
Сененг эдер.

(База компание адынан
Кижилик бойы
Бойынан).

АГАРУ БЕРНАР

Агару Бернар
Озо баштап көрмөслө билишкен,
Онон Бернде
Каршузын эделе,
Кеткен,
Алып мөңкүлөрдө
Тенип-бектенген.

Бернар Альптарда
Кунукка алдырган,
Ийдези бар да,
Же кемле тартыжатан?
А бу бир
Альптагы фиалкаларла
Көрсө, тың ла,
Канзырап болбос эмитир.

Учында келип, кудайга бүткен,
Ак-чек жүрген, кару.
Анайып, ол
Агару Бернар
Боло берген.

Же кудай да база казыр
Күлүк болтыр,
Агару ишчизинин үстин дөөн
Көчкө мергедеген...

Бернар өлүп жада,
— Казыр сен! — дептир араайын. —

Сеге бүткеним учун, ары ла,
Ийи болуп калайын.

Эмди слерге удур кезикте
Сенбернарлар келетсе (бар андый ийттер),
Олор кандый да ыраак-ыраак сүлтерге
Түнгей неме ошкош дезеер.

* * *

Көөркийим,
Мен сениң сөстөринге
Јүзедим
Айдың кубулгазын јаркынын кечире
Аңданган толкуларда эжинген чилеп —

Бирде көмүлип, бирде көдүрилип, ал-санааларым
Боро үкүдий кайыйт кирбиктерим аразыла.
Мен јаңыс јерде турадым, је апарадың, апарадың
Сен мени база ла, база ла...

Сениң сөстөринге мен
Тонгон колдорымды тудадым
Јалбыраган турундар үстине мүргүгендий.
Олор јылыйт, кайа өрө кандалта тартынарга,
Ненин учун дезе ол сениң тош көчкө арада,
Јууктатпас мөңкүңе, мен чыгар учурлу канайтса да.
Сен мени кычырадың, кычырадың
База ла, база ла...

Мен сениң сөстөринге
Тегенекке чилеп кадаттырадым меелеј јок колымла.
Удабас ла кушкаштын төжиндий бочко, эрке
Сабарларымнын төжи төмөн сүртилип,
Кызыл эрјинелер тамырай берер.
Ненин учун дезе каны бир најылыкты керексип,
Јара тарткылайт мени бу сөстөр.
Сурайдым сени: јара тарт, јара тарт
База ла, база ла...

Је эн ле јаан алкыжым сеге
Јерге јетире
Сөстөр ортодо шык унчукпазын учун,
Сөстөр ортодо кен-элбегин учун,
Бу эн ырысту ла тымык сысту телкемдикте
Меге тындаар ла сакыыр арга бергеннге...
База не, база не,
База не...

Анда та
 Канча жылдар өткөн соңында,
 Менң,
 Эртең ундыгылап койгонды,
 Ойто ло бүгүн
 Эски лампадый толыктаң таап,
 Керосинле толтырып,
 Озогы жаркын,
 Озогы эрмек
 Нени балыраар эмеш деп,
 Араай тындагылаза,
 Нени айдар,
 Мен ологро кумдустардың архитектуразы ла
 Кумдус жакалар,
 База Малниениң жыштары үстиле учкан
 Баштапкы самолет керегинде куучындаарым.
 Кичинек суулар ла
 Жаан улустар керегинде...
 Канайда бойлорыла оморкоп,
 Жойу баскылаганын,
 Жер-энени ле чарак ашты тооп,
 Канайда омордың кийим
 Нафталинле, одеколонло эмес,
 А жерле, ашла, мөтлө тынганын,
 База озогы-эртеги
 Кудайлыктарла жытанганын,
 Оноң омордың жыланаш үйлери канайда
 Уйези кунтурактап кургабазын деп,
 Балдар чыгарарга су-кадыгы бек болзын деп,
 Кышкыда изүү мылчада чабынгылаганын,
 Чыга жүгүрүп, соок карга аңданып,
 А жайгы түндерде мылча куйузында,
 Карануй көблөктөргө калыгылаганын,
 Суудагы ак кардый лилиялар ортозынча
 Куулгазын русалкалардый жүскилеп,
 Оноң уулдар канайда
 Эмдик аттарды үретененин,
 Чачтырса да, ойто ло ээрге кадалганын,
 Лигоның түнинде*
 Сыра ббгин чыгара тееп,
 Торко шымыртту көбүк шуурап,
 Жерге канайда төгүлгенин,
 Канайда төңдөрдүн бажында оттор
 Жуу-чак керегинде эмес,
 А амыр-энчү керегинде куучындашканын,

* Лигоның түнинде — Иванов күн алдындагы түнде.

Шак бу ӱйдӱ,
Латыштарда база бир
Янис туулган деп, кенете
Мылчадан солун кыйгы угулганын...

Ол ыраак жылдардын улузы та
Бу табылган эски лампа
Не керегинде куучындаганын
Бойлорынын машиналарына отуруп,
Јетире укпай, ӱйине кӱрӱр,
Онон ары јолын улалтып,
Мантаткылай берер.

* * *

Туйуксынышка базырткан,
Бӱрӱнкий эрикчелге бактырткан
Бу ӱй,
Борон туйук,
Кӱски јааштары шык.
Шак бу тушта
Улуста
Јолыста
Эш-кереги јок чой.

Кара розаны,
Кара тюльпанды
Незин ӱскӱрер,
Кече тӱнде
Кал-камык кӱрмӱстӱр
Тенеерип телкемде
Иштенип кӱйгӱндӱ.

Ошкы ӱндӱ аметист те јок,
Апагаш чӱмдӱ жасмин де јок.
Айландыра
Ончозы кара.

Карагуй ӱбӱгӱн
Какшаган эмегенле
Кӱлде ойнойт.
Туразы ойнолгон,
Ады,
Эмди ойында
Эмегеннинг тыны.

Кандый тып-тымык, мындый тымыктын ўстибиле
 Озогы албатылык кожон кайыыр аргалу жаньс ла.
 Кандый тып-тымык, андый тымык жаньс ълўмде..
 Ого до ол керек жок болот по, айса.

Кожонгон бўрлер жайымдалган,
 Толкулар ўнгўр оосторын жапкан.
 Одўк жок жас сууларды кечет
 Христос-кудайдый чек.

Ўбиреде кандый шьк тымык мында
 Жўрўмнинь мылчазьнанг ондонып келерге,
 Ненинг учун дезе мындый тымыкта
 Бойынгды тындаарын жўрегин кўксинге де.

Бу мындый ла тымыкта мен тьм турарьм,
 Чактар-жылдыктар жардыма тўгўлгей кубалду.
 Кандый тымык, мындый тымыкты жаньс ълўм
 Мынанг тып-тымык этире эдер аргалу.

СЕН

Ала-кўне жўрегим ачу-ачу сыстаар,
 Сананзам, бу менин жўрген телекейим
 Сенийиненг тўрген жок болуп калар.

Сен жакшы ба, жаман ба — конок сурабас,
 Же карькта ъскўс сен калбазын —
 Сўўштинг айдылбаган космозы сайалбас.

Менде жаньс ла сен бар болгоньнг учун
 Жўрўмим ьрысту, эрке ле жаркьнду болгон —
 Алкьшту бажьрарьм бўркимди уштып.

Онынг учун ълўмге токуналу кўрўдим,
 Бис келер ъйлўрдў жууктан жуук болуп калганьс —
 Айрып бисти, кем айрыьр, кўбўркийим.

ПРОЗА

Борис УКАЧИН

АРСЛАНБЕК НӨКӨРИМ*

Бойынын ийди ле канайып эр-жанына аксак
артканы керегинде Арсланбектин куучыны

Кышкы каникулдын кийнинде Арсланбек Москвага кандый да унчыкпас ла кунугып калган кебеделдү бурылды.

Мен онын кылык-яңы кубулганынын жартына чыгар деп, көп шылабадым да, ачыгынча куучындашпадым да. Ондый ой, байла, табынча быжу болор. Ол тушта не болгонын Арсланбек төкпөй-чачпай бойы ла куучындап берер болбой.

Жаан удабады — керек шак ла андый болбой канайтты.

Азыйдагы ла чылап, мен онын жадып турган кыбына келдим. Арсланбек түннинг бүрүнкийине бүркөткөн көзнөктүн жанында кайа көрүп туруп алып, ыраактан суркурашкан соок бчөмик отторго көрөт. Менин кирип келгенимди угала, ол кайа көрөрдө, көстөри толо кунукту ла кандый да ачу-коронду болгонын жастыра албадым. Ого үзеери кыптын ортозында турган столдын жанына отура түжүп, үн жогынан мен жаар суракту ла сакылталу көрөрдө, бу кижиге меге та нени де айдарга турган эмтир деп, ажындыра сезип ийдим.

— Чорт эдер бе бу үлгерлерди? — деп, Арсланбек эрмектенди. — Үлгерлердин шылтагыла мен оны өлтүрүп ле садып, төгүндөп койгом. Же кайткан неме деер?!..

— Не болгон? Не керегинде айдып жадын?

— Мен бойымнын эн кару нажымды — кайран ийдимди, Көк-Бөрүни өлтүрүп салала, жеримнен бери качып келдим... Онын ат-чолозы Көк-Бөрү болгон эди...

Мен мыны угала, женил тынып, бу ок ойдо күлүмзирендим.

— Неге сүйүп, каткырып турун?! — Арсланбек атыланып чыкты. — Сен билерин бе, менин Көк-Бөрүмди?!... Ол эмдиге жетире бу мында кыйналып ла кыгзып жат! — дейле, Арсланбек сол тожине бербек сабарыла түртүрди. — Керек болзо, угарга турган болзон, онын жүк ле сүр-кебери ийт, а бойы кижиге, кезик улустан да артык болгон.

* Уулганы. Башталганы «Эл-Алтайдын» 1988 жылдагы төртинчи чыгарганында.

Нөкөрүм төжинен алаканын албай, меге кандый да чуулду көрөт.

—Тон ло сен киж и өлтүрүп ийген эмезин не. Жаан болзо ийт ...— деп, мен аргаданарга ла актанарга санандым. Же Арсланбектин бачым токынаар аргазы да, күүни де жок эмитир. Ол агаш будыла комнатанын полына токылдадып, тезинигип болбой, ары-бери телчийт. Бу ок өйдө ала-көңө мени арбайт:

—Жаан болзо ийт өлтүрүп ийдин не! Көрзөн кандый! Менен артык билетен эмитирин! Сен билерин бе, ондый ийтти өлтүргенче, ары бойум өлгөн болзом, меге торт!

Снон арыгызын најым бойы меге ончозын куучындап берген эди. Мынан ары сөс Арсланбекке берилип жат. Угар аргалу болзогор, угатан туругар...

Бөрү өңдү кара-көк күчүгеш учун ол бойынын ойинде бүткүл кой берген. Якшынак күчүк койдон жабыс баага не туратан эди. А бу күчүк дезе, сырагай талдаманын талдамазы дейтен ийт болоры ол ло тушта иле жарталган. Ненин учун дезе, ол ийт ле бөрүнүн күчүгежи болгон. Онын да учун Көк-Бөрү деп ол кара жерге адалбаган эмей. Овчарка укту канчык ла ай-карадан аяабас казыр бөрүнүн балазы туру. Сүрекей түрген чыдаган жок беди. Жааны да коркышту. Көгөлтүрүм кара өңдү. Сандары бекем. Табаштары жаан ла элбек. Көгүс бойы — күп-күрдек. А бериги кижиге жапсыгы ла санаалу бүткени керегинде — айтканча айтпа...

Жакшы ат ла жакшы ийт — жылкычы кижинин ырызы ла тыны болбой кайтсын. Түбектен де аргадап алар, түбекке де түжүрбес.

«Жакшы ат ла жакшы ийт — жаман кижинен жүс катап, муң катап артык» — деп, куучын ортодо Арсланбек меге жагыс катап айткан эмес...

Арсланбек жылкы кабырып жүреле, айлына жанып келзе, Көк-Бөрү көстөбөсти көрүп, сеспести сезип салган турар. Жеерен адынын ээрин алып, отоп жүрзин деп агыдып ийзе, — онон арыгызын Көк-Бөрү бойы билер, бойы башкарар. Жеерен ат кайда, — Көк Бөрү онын жанында. Ыраак божотпос. Күдүп-күзеп жүрер. Уренип калган жайым тайгазыдөөн жеерен ат жанын да дезе Көк-Бөрү бажын корый алар туру. Канайтсын, ат ол ло бир талдап алган одорлу жеринде оролыжып жүрер. Ат кайда жүрген, кайда конгон — Көк-Бөрү жазым жогынан жартап, ээзин эчиткенче барар...

Жагыс аттан болгой, бүткүл, бир үүр жылкыны да күзедип жүретен эмес беди. Жок, ийттен башка бүткен ийт. Ийт эмес — каруулчык-пограничник!

Казыр каны кайнаган, та кайткан — бир катап Көк-Бөрү жаманданган. Чын ла онын тамырларында кийик каны кимиренип чыккан ошкош. Кыш... Чөлдүн жотконы жойлонып, казырланып, андаңып, күүлөп-күркүрөп чыккан туш. Бу өйдө бөрү-

лер ачана-коозы тудуп, айылды, ыраак турлуны айланып, ачамыр бербей, улуп-кынгзыгылап турар болгон. Аайы жок — та чөлдин жоткон-калабы, та бөрүлөр — улуштан башка улуш, кынгзыштан башка кынгзыш! Тен кижинин куйка-бажы жымыраар дейдим!.. Арсланбек канча ла катап үйден чыгып, ай-карагуйдын түбин көстөп, канча ла катап мылтык аткан. Мылтык табыжынан бөрүлөр ырап-ырбап барар болор бо деп бодогон ине. Мылтыктын учы-жок узун торгузыла кожо Көк-Бөрү куйун шуурганга көмүлүп, кайдаар да жоголып калала, анча-мынча ой өткөн соңында, ойто кайра бурулат.

Эртезинде көргөжин, Көк-Бөрү жок. Кый сал — кайда да жок. Кынгыс эдер үн де жок, кырмакту чөлдө изи де билдирбес. Тен жердин алдына шинге берген немеле түңей. Бөрүлөрдүн үүр алыжып, мантайтан ойи турган ине. Казыр бөрү канына салдыртып, кайа да көрбөй барган деп, шак ол тушта Арсланбек сезип ийбей, кажы баратан эди. Јаш тужындагы сүүш — ол јангыс жүректү болбойтон. Сүүш сүрдүрте бергени јарт. Эмди ойто келер, та жок?.. Кайран ийттин баалузы батканы бу болбой...

Је карын, јарым айдын бажында јанып келбейтен беди. Көк-Бөрү ойто ло айлында! Арсланбекле кожо. Арсланбектин јанында! Арыганын не деп айдар! Төрт лө сөөк. Бастыра бойында телик жок — шырка-баалу. Је озогы ла бойы, ээзине эрке ле јапсык. Сагыжы да ол ок бойы. Көк-Бөрүнүн өзөк-бууры өскөрбөгөн...

Кажы ла јыл, бөрүлөр мантап үүрзежер ой једип ле келзе, Арсланбектин ийдинин изи кадып калар неме табылган.

Көк-Бөрүнүн кийик каны канча катап кайнап та чыкса, је азырап алган ээзинен астыкпайтан. Ай да бажында болзо, айланып ойто келген турар. Арсланбек кабырган јылкызы учун ар-күчин, акту тынын да карамдабас. Олзөм, өлүп калайын дейтен ошкош. Јылкыга табару эткен бөрүлөрдөн јана болорын билбес. Шак мындый кылыгынан улам, ол Арсланбектин бойынан чик жок озо кенеп, аксап жүрер болуп калган. Бир катап ай-карагуй түнде, сок јангыскан бойы бир үүр бөрүлөрле согушкан. Эки бөрүни ол түн өлтүрө қајап салганын Арсланбек эмди де ундыгалак. Је көөркий Көк-Бөрүнүн бойына да тын једишкен. Онон ло бери Көк-Бөрү келтей јалмажынан аксап жүрер болуп калган. Шилемирлер, байла, ийттин улу канына табара туткан болор.

Бир катап кидим күстин бойында Арсланбек кайыр-каскак јолдорло јанып келеткен. Минип алган ады ондый ла јобош эмес, а чала кылыкту ла үркүнчек болгон. Төөнөй бойдо теп-тегерик акту јеерен адын минип жүрген болзо, ондый јеткерден кыйа берер эди. Ат кенете јескинген ле үркүген учуралдар, айса, ас болотон беди. Келип јатканча, Арсланбектин адынан төрт санынын алдынан кандый да куш шылырт эдип, талбас-тулбас учуп чыкпазын ба! Тай ат чочыган бойынча,

тал-туура калып, ол айас тонкокко тайкылала, жалбагынан барып түшкен. Жалбагынан жыгылала, кижини төжөнүп алган ине. Мындый жеткер болорун Арсланбек кайдаг саказын — үзенгинен будын ушта теберге жетпеген. Керек десе, будынын көк сөөгү «быыр» эдип калганын — ол бойы да угуп ийген. Жалбагынан барган ат угар-көрөргө жетпей, бут бажына тура чарчап, мантай берген. Калганчы ла учында үзенгиден буттары канайып ушта тепкенин — Арсланбек бойы да билбес. Же карын, кудайдын жааны ол не!

«Ол кайыр-каскактын үстиле, мени ат сүүртеп алып мантаган болзо, эмди мен сениле кожо мында отурбас эдим — деп, Арсланбек айдатан. — Салым кижини бат канайып кызыпкыйнап жат. Ол тушта салым менин будымды аайлап барган, эмди десе, ол ок салым өзөк-буурыма өрттү сыс артырып баады...»

Арсланбек ол ло жыгылган жеринен туруп та, кыймыктанып та болбой, база узаак ла жаткан. Бут деп неме тен жок. Оору-сызына — айландыра турган жер-тенери айланыжа берген. Калак ла де, эмди канайдар?..

Ийди, Көк-Бөрүзи, бу ла жанында. Санаазы кириш-чыгыш ээзинин жүзинен жылу тилиле жалап салып, бирде кынзып, бирде улуп, жадып ла туруп, база узак ла айланышкан. Канайып болужар? Канча да кире санаалу, канча да кире киленкей болзо, же ийт — ол ийт ине. «Бар, болушка улус алдырып кел» деп, ийтке айдар арга бар эмес. Арсланбектин будын ат былчып койгон. Ол өлөрдүн бери жанында жагыскаң жадыры деп, ийт кемге де айдып болбос ине.

Ийт ээзин таштабай, жанында ла жалканчыган бойы. Эбиреде мантап, эш-неме эдип болбой, ойто ло жанына келет. Бир сананып отурганда, Көк-Бөрү Арсланбекти бойынаң сагышту болгодый. Ол кенете Арсланбекти чиректеп, ичкери сүүртеп баштаган. Ээзи мыны көрүп, эки көзинен уур жаштар улай-телей тоголонып түшкөн эди. Ийт, — а кижиден санаалу! Арсланбек те тытпактанып, ийтке болужып, анча-мынча ойгө ичкери жүткүгөн.

Карын, аар-калап кыштын ачу-корон соокторы түшкелек болгон десеер.

Тытпактаныш база таадыра болгон. Канча кирези ой өткөн — ондоор до арга жок. Бир ле билинип келзе, бүрүнкий койылып, күннин сыркыны там ла соой түжүп келеткен болуптыр. Канайдар да арга жок — Арсланбек албан-күчле кыйгырып, бодоп ло кемди де болушка кычырып баштаган. Бу ок ойдө ийттин болужыла ичкери жылгажактаарын токтотпой турды. Бийиктеги кыйгы төмөңги жерге жарт жедетен ошкош. Мынайып кинчектенип жатканча, баш болзын, карын, болуш келген ине. Өзөктө журтаган койчылар угуп, болушка удур келгендер.

Арсланбек бозомдо борондожып келеткен улусты көрүп ийеле, та тың арыганына, та сүүнгенине — санаазын мында

ла ычкынып ийген. А Көк-Бөрү десе улустан ээзин корып алып, арка жалдарын атырайтып, аркырап ла казырланып, Арсланбектин жанына улусты божотпой турган. Улус ийтти канайып та эркеледип, жобожыдып, Арсланбектин жанына келейин десе, онызы байагы ла аар-калап бойы. Тап эдип, ичкери алтам ла эдейин дезен, Көк-Бөрү арт-урт туруп ла чыгар. Канайтса да, ийт — ол ийт эмей база. Бир жанынан ээзин аргадаарга жат, бир жанынан оны бойын ок өлтүрерге — келген болушты жууктатпай, калып барардын кажы жанында — белен туруп жат.

Кижинин салымы жаан деп неме, байла, бу туру — бир канча ойдин бажында Арсланбекке эс айланып, энделген сагыжы ойто эбирген. Ол ийдин эркеледип, бойы токынадып алган...

Же былчылган бутты ойто аргадап алар арга жок болгон. Сайалып калган сөөкти ойто ордына салатаны — тегиндү неме эмес эмей. Онын үстине бу чөлдөрдөн лө кырлардан бачым тарый больницага да једери күч. Ой өдө берген. Баштапкы шакшак арай орой ло үзеери чала тутакту салылган. Өлөрдинг өңи бир дегени — база да чын немедий. Мынайып Көк-Бөрү деп ийт ле онын ээзи арга јокто аксак арткандар. Јылдардан јылдарга јылкычы болуп иштеген Арсланбек мынайып сыгар будынан астыккан. Мынайып, эр-јажына аксак, агаш бутту арткан јок беде, кайракан...Кайдан, эмди катап јылкычы болор арганы кем, кандый кудай ого беретен эди. Атту-чуулу јылкычынын магынан ол јинт чагында айрылып калган.

«Кан-кадык јылкычы болуп турарымда мен үлгерлер чийерим деп, тен качан да сананбагам. Ондый амаду үч те тўжимде јок болгон—деп, Арсланбек арга јокто каткырып отуратан. —Үлгер деједигер бе? Онызы не атазы эди!... Чөлдөр, кырлар — бат бу өскө, сыраңай өскө керек! Јакшы одор, јайым јүрген јылкы, тенгериге тебилген агаштар, кырлардан коркырап тўшкен тынду суулар! Ар-бүткенди, оморды кайкап ла сүүп, чынын айдар болзо, бойым да билбес жанынан, чөлдөрдинг ле туулардын кожонгын кезикте кожондоп туратам. Баштап ла менин кожондорым, байла, эки каашту ээр үстинде јайкалып, эрин бойдон чыккан болор... Будымла колбой бу тўбектен улам больницалардын күнзү палаталарында шыралап, төрөл тууларымды ла чөлдөримди сананып, куштый куркунду тужымдагы кожондорымды эске алынып, баштап ла оморды чаазынга бичип көргөним ол болор... Баштапкы үлгерлердин башталганы — баскан ла јорткон јерлеримнин кожондоры... Шак ла ол кожондордын абызынду абы учында келип, менин Көк-Бөрү деп ийдимди көмө басты ошош...»

Арсланбек Москва јар үредүге атанарда, онын төрөл јеринде јангыс ла Айшат арткан. Јок, Айшат ла Көк-Бөрү деп ийт арткан. Шак бу айрылыштын кийнинде, Көк-Бөрү Арсланбекти сананып, Айшаттан да артык кунуккан ла карыккан

болор. Арсланбектен айрылган кийинде, онын ийди кирер-барар јерин таппай калганы керегинде Айшат бойынын самараларында айдып туратан. Ийт ээзин бедиреп, кыгзып, салып берген курсакты да ичпей-јибей барган. Түндер сайын улуп турар. Казыры тыгып, јанына тынду неме јууктатпас боло берген. Ээзи ойто эбирип, бойынын јери-јуртына једе конып келгенде, Көк-Бөрү торт ло адазын көргөн јаш бала чылап, көкүп чыгатан эмей! Сүүнип, куйругын булгап, јалканчып, Арсланбекти бир де алтамга бойынаг божотпос. Ийттин калјуурган казыры токтоп, азыггы бойы төп, јалакай ла сүүнчилү боло бергени иле билдиретен. Јок, чындап та, јакшы ийттин кылык-јангы јажыркак балага түней!

Арсланбек Москвадан бир катап јанала, республиказынын төс городында бир канча күнге артып калган. Оны радио ажыра бойынын јангы үлгерлерин кычырып берзин деп сурагандар. Ого коштой издательстволордо база та кандый да туура салбас керектери бар болгон.

Онон ары болгон түбек шак ла ол кышкы энгирден башталган. Тымый түшкен ыраак аул-јурттын үстинде кенетийин, сакубаган јанынаг, кайдаг да Арсланбектин үни јап-јарт томула берген. Клубтын үстине кондырылган радиодон Арсланбектин үлгерлер кычырган тирү үни јангыланып баштаган. Арсланбектин ийди, Көк-Бөрү кенетийин ле сертес эдип, бут бажына тур чыккан бойынча, билинип-билинбей, клуб јаар сундурта берген. Сүүнгенине билинбей, калып-секирип, не болбой турган деер.

Берилте кыска эмес, јаан ла узак өткөн. Арсланбек үн үспей, үлгерге улай үлгерлерин кычыраарын токтотпос.

Көк-Бөрү бийикте кондырылган приемниктег көс албай отурар. Бу кайда јажынып калган онын ээзи? Көрүнбес, бери чыкпас кайткан? Ийт таныш үнди тыгдап, бир кезикте кыгзып ийип, арай ла болзо ыйлап ийгедий турды. Онон чыдажып болбой, ол өрө турган приемникке једерге амадап, сүрекей бийик калып баштаган. Ийт бу ла калыыр, онон ойто кайра келип күч ле тон јерге јыгылар. Көк-Бөрү кан-кадык ийт болзо, кайдат. Көөркий аксак болбозын ба. А кышкы јер шак тон ло как. Оорыбаска ол темир эмес. Кандый да болзо, тынду-јашту неме ине.

Улус мыны көрүп, табыштангылап ла кыткырыжып баштагандар. А Көк-Бөрү дезе, ээзинин үнине бактырып, оны тиштериле кейден ала койорго турган чылап, калыыр ла калыыр, ойто кайра ла кел түжер. Је ээзи, Арсланбек, ала-көскө көрүнбес. Уни томылып, угулып турар, а бойы јок! Ол кайда?! Кайда јажынган?..

Мынайып база узак ла өй өткөн. Онон Арсланбектин үни токтоп, эбире телкемдер ле кышкы тон јер ыг-шын болуп калды. Јангы ла јап-јарт томулып турган үн кайдаар кайыла берди? Эбире јуулган улус ончозы эдирегилей берген чилеп, та

неге каткырыжат болбогой? Чындап та, ээзи кайда? Кۆк-Бөрүнүн ээзи кайда? Онын сүүнчизи ле карыкчылы кайда, канайтты, не боло берди?!

Кۆк-Бөрү клубтын жуугында турган телефоннын төгөжине жолбой отуруп, ийт үнинен башка үнле улуп-сыктап, ачу-корон акшый берди. Бу мындый кижинин куйка-бажына өдөр, өкпө-жүреги жимиреер улу кородош ло улуштап качкылап, оны укканча укпайын дежи, улус айылдары сайын мендегендер.

Шак ла бу өйдөгү ала Кۆк-Бөрү ач-амырынан астыккан. Ол жадып та, отуруп та болбой, кирер-барар жерин таппай, клубты эбиреде аксандап, бу ла жаңы үни угулган ээзин бедирей берди. Айшат ийдин токтодып, токынадып аларга не болбогон эди. Ле Кۆк-Бөрү оны көрөр дө күүни жок — удур арт эткен. Тиштерин тарсылдадып, шылба-кызыл бүлүлөрүн көргүскөн. Айшат мыны көрүп, торт ло алаатый түшти. Ол ийдине курсак береге сананарда, онызы кыгыс та этпеди, кылчас та эдип көрбөди. Тирү бойы өлүп калгандый. Бу ла жерде эмес.

Ийт бу ла бойына, үн үспей, адар таң атканча улуган. Айшат база уйуктап болбой жадат. Келиннин ал-санаазында Арсланбек ле ийди. Чындап та, Арсланбек келбес кайткан? Кۆк-Бөрүле не болгон? Калак, кагырап, жүүле берген болбой! Ийт жүүлзе, жаан жеткер дежетен жок бедил...

Арсланбек эмди де эки күннен келер. Ол бойынын самаразында шак онойып бичиген. Ого телефон согойын десе, мынан телефондоп то болбозыг. Республиканын төс городына телефон согорго районго једер керек. Өскө кандый да арга жок. Бу кышкыда районнын төс журтына анайып ла белең једип болбос эмейин. Једип те алзаң, бодоп ло кайдаар, кандый телефонго согорыг? Арсланбек кайда токтогону айткан эмес. Өбөгөниле көрүшпегенинен бери тыг удаган. Айшаттын да ал-санаазы кунугып ла тыгыскып жүрген ине. Түнде де, түште де канчазына кара жаңыскаң жүрер. Айшат Арсланбекти Кۆк-Бөрүнөн кирелү сүүп туру деп пе? Је андый да болзо, бу жап јаш ла јараш келин ол ийт чилеп кыгып-сыктабай јат. Онын да учун Айшат бу ачу-коронго алдырган аар-калап ла казыр ийттен чик јок күчтү. Ийтте ондый сагыш бар эмес. Көөркийди, көөркийди... Тен көрөргө дө күч!

Эртезинде Кۆк-Бөрү көрүнбей калды. Байла, кайда-кайда Арсланбекти бедреп жүрген туру...

Айшат ийдин бедреген. Канайып кыштабаган, канайып сакыбаган эмеш. Суру-чап јок. Кем де көрбөгөн, кем де билбес. Москвадан јанып келгенде Арсланбектин киретен-айылдайтан айылдардын ээлеринен сурулаза, озор Кۆк-Бөрүни база көргүлөбеген. Арсланбекти айлына жаңыс кижиле алдырар эмес. Онын куучынын угарга көп улус јилбиркеп јат. Айшаттын өбөгөни эмди андый ла «куру тил, куу јаак» дейтен кижиле эмес. Онын ады-чуузы, алган магы јылдар ла сайын там ла элбеп ле учуныгып барадыры. Эмди аул-јурттын улузы онын

жангыс ла куучынын эмес, үлгерлерин де јилбиркеп угар күүндү...

Шак ла бу түшта Айшаттын учына чыгарга күч узун санаалары кенете үзүлө берди. Кыйгы-кышкызы кырга-тууга жангылып, үни чыгып-чыпкай, Айшаттын айлына Јолдошбай деген атту-јолду койчы жууктап келетти. Мактуду ла јарлу койчы кенете канайып јүүлө берди болбогой. Табыш эмес табыш, кыйгы эмес кыйгы. Көзи-бажына да кижн көрөрннн жалтана берер. Онын келип јатканын көрүп ийген бойынча, Айшаттын да јүреги болчос эткен бойынча, үзүлө берди ошкош! Бу кандый аай-коой јок кыйгы? Не боло берди не? Менде, бир тууразында јүргөн үй кижиде, онын не кереги бар? Не казырланган болотон?

— Олтүрерим! Олтүрерим! — деп, камчызын баш үстине калбандадым, јол бажында Јолдошбай кыйгырат. — Сенин кан јуткан каргышту ийдинге кожо өлтүрерим! Сенин јыду ийдин, көрөргө јескинчилү Көк-Бөрү, менин укту койлорымды кырып салт!.. Каны-јинин јайрадып, кара бажымнын үстине соок суу уруп салт. Уруп салт дейдим, угуп турун ба, Арсланбектин канчыгы!..

Айшат коркыганын токтодып, та ненин де учун токынай берди. Ол унчукпазынан туразынын куйнына туруп, казырланган койчыга кайкаганду көстөриле көрөт!..

— Не турун, не унчукпай турун! — деп, койчы атыйланат. Ады дезе, јерге тийип-тийбей айланыжат. Эди-каны изип, өйиннн өткүрө терлеп калган аттын тумчугынын үйттериннн тыныш болчоктолып ла тудамдалып, јайым ла соок кейге чыга конгон бойынча, мында ла куу боро болуп, тоно берет. Государствоннын укту койлоры учун төлөдорин, төлөдорим! Не унчукпай, эки ле көс болуп турун? Кайда сенин айлы-јуртын таштаган тербезен поэт-акынын? Кайда кал-тенек писателин?!.. Ол тербезен ойто бери качан келер?!..

Айшаттын сан башка сурагын Јолдошбай тен сакубаган да болор. Үн јогынан Айшат не де болбогон чылап, кандый да јобош үниле койчыдан сурады:

— Бистин ийт, бистин Көк-Бөрү бойы кайда?

Бу сурак Јолдошбайды торт ло кура тартып ийди ошкош.

— Неме-неме дедин? Бөрү дедин бе? Көк јарамас! О, кудай, бу слер бүгүн јүүлгилей берген улус болбойоор! Укту койлорды улчумардын ийди кырып тудуп салган, а ол дезе... ол дезе, мени өчөп-ченеп «Көк-Бөрү кайда» деп!.. Мыны кижн угат эмеш пе! Ой ло де, алдымда — јер эди. Устимде — үрүстү кудай эди — мен нени угадым, нени угадым!.. Сен не деп сурайзын, баскын Арсланбектин канчыгы.

Айшат эки алаканыла јүзин јаба тудунды. Согуп ийер болор деп, ол айлана согуп, качып јүгүрерге турала, ойто сагыш алынып, койчыга јалтаныш јогынан удурә көргөн. Кезе-быча удурә көргөн бойынча, кедер үниле кыйгырды:

— Бурулу кижі — слер бойоор, Жолдошбай! Слердин бойыгардын ач-коокымай адагар, Абдулла-ака, жиір-ичер немеге жетпеген чилеп, бөрүнүн балазын Арсланбекке бойы ту да берген эмес беди! Ундып койдыгар ба?

Койчы кандый да бир элеске эп жоксынып, сөс бажына туктурылып калды. Же андый да болзо, Арсланбектин бу көк-тене катына нени де айдар керек не. Ол сөскө карылып турган чылап, арга жокто шыйкынактап ийди:

—Когы жок калган койынды ойто эске алындын ба?! Слердин канча жылдарга тотоолоп азыраган торбоктон жаан бөрүгер, билеринг бе, туку качаннан бери канырап жүүлип калган! Санаазы жок бөрүни мал эткен, сандыраган Арсланбектин канчыгы! Көрсөң, бөрүдөн ары ийдин коптолоп, ту качангы койын эске алынып!.. Сенин секке турбас бөрүң, билип ал, жирме кой тудуп койгон! Жаңыс эмес, жирме кой! Ончолоры бир түңей укту койлор! Оны төлбөринди ундыба, ундыба!..

Жолдошбай адынын оозын бургай тартып кайра болуп, учурта берди...

Ол ло болгон. Эки күн өткөн кийинде, эне-төрөл журтына Арсланбек жанып келди. Көрүнгөн ле кижі ого Көк-Бөрүле не болгону керегинде куучындап божобос. Ого кекенип те, оны кезедип те турган улус бар.

— Ол, ийдинди, Көк-Бөрүңди, бойыгла кожо ары алып бар! Эмезе эртен ле өлтүрүп сал оны. Жүүлгек ийт — жүрүм бербес! Кара керектерин ол эмди качан да токтотпос. Ол учун бойын уч-түбннде түрмеге барарын...

Арсланбекти колхозтын председатели конторого алдырып, жаан табыш-чууган жогынан айткан:

—Бис, сенин жерлештеринг, мында жадала, база угуп-көрүп ле отурадыс. Тоомжын жаандап жат. Сен эмди жаан жарлу кижі. Куркын-канадын там курчыйт. Мында, бистинг ортобыста эмес, Москванын бойында үренип ле жадып жадын... Же ондый да болзо, айтпас аргам жок: ол азырап алган бөрүңнин бир аайына чык. Жүүлип барадыры... Түбектин үстине түбек эдери быжу. Кече колхозтын бир үүр койлорын өлтүрө кајап салган, а эртен дезе, эл-калыккла уружып аяабас... Ондый жеткер болбос деп, кем бүдер, кем айдар?..

—Онойып тынг бдө конбос ло болбой!— Арсланбек ийдин корый алды.

— Бистинг сөзисте ойын-кокыр жок эди — деп, колхозтын бухгалтери борто куучынга киришти, — элден ле озо, санаазы чыккан ийттен сакыр неме жок — оны ары ла өлтүрүп салза артык. Экинчиде, колхозтын жирме койы учун төлөйтөн турун. Кассага акчаңды капшай экелип сал. Айтканымды аай угуп отурыгар ба, нөкөр акын-писатель? Керек жаргыла божоп аяабас...

Бухгалтердин аңдылганду сөстөрүн председатель торт ло укпай калгандый... Тен не де болбогон неме ошкош. Шак мын-

дый куучын-эрмек өткүрзин деп, бухгалтерди, Арсланбек айкап отургажын, председатель өнөтийин алдырып алганы билдирет.

— Акчаны экелип берерим, же...же Көк-Бөрүни өлтүрүп болбос турум... Бойоор билеригер, бир өйдө ол менин тынымды коруп алган эди... Ол эмес болзо...

— Төс керек жаңыс ла акча төлөөринде ле өлгөн койлордо эмес, Арсланбек-жан. Сеге улус айдышпаган туру не. Азырап алган бөрүн, кече арай ла болзо, сенин Айшадыңды жара тартып койбогон!.. Ийдинди бодоп ло корый алба, Арсланбек-жан. Ол сенин эш-нөкөринген, Айшаттан, артык болды эмеш пе, а?.. Айшат сени карамдап, сени тооп ло сүүп, нени де айтпас. Же чынынча болзо, арай ла жеткер болуп калбады. Улус көргөн, билер — төгүндөбес эмей. Бөрүниң бу умзаныжы — жеткерден жаан, жерге батпас жеткер дейтен... Кийик ан не ол. Онон нени ле сакырың. Эртен ле сен ойто Москва кууп жүр каларың, а сен жогынан Айшат ол аар-калап бөрүлө кожо канайып артар?! Санан, санан дейдим, эртеде...

Колхозтын председателиниң шак ла бу калганчы эрмек-куучыны Көк-Бөрүниң бажын базар жол ачкан эмей.

Арсланбек айлынын жанына басып келерде, Көк-Бөрү оны көрүп ийеле, удурга жарамзып, эркеленип, жылгажактап келген. Калжурала каяп салган койлор учун, байла, ийтке тын ла жедишкен болгодый. Аксак-кенеги азыйдагызынан тыгып, өрө туруп албас, жылгажактап жүрер болуп калтыр. Же ондый да болзо, ээзин көрүп ийеле, сүүнгенине санаазы чыгып, аксак-кенегинин оору-сызын да ундып ийгени бу. Ол кыңзыйт, ый-лайт, арай ла болзо, каткырып ийердин бери жанында.

Же Арсланбек эмди Айшады учун коркып жат. Чындап та, Айшатла кандый бир жеткер болуп калза, мыны не деп айдаган? Кемге, не деп актанатан?.. Же Арсланбек айлында тушта, онын көзине Көк-Бөрү озогы ла эрке, жалакай ла жобош бойы. Ээзи ле жүрүп калза, эди-канына эдү-бук кире контон ошкош. Казырланып чыгар. Көрөргө дө жеткерлү! Эмди мыны канайдар? Эренгистелип, канчага эренгистелер?..

— Айдарда, килеер арган жок болды ба? — Арсланбектен сурадым. — Акту бойың адып, бууп салдын эмеш пе?

— Онын өлүмин бойым көрбөдим... билбезим. Бүткүл журтта ийт өлтүрер кижиге табылбас деп пе?!.. Бир кижини айбылаган болгом... Бат шак ла ол кижиге Көк-Бөрүни көмө басып койгон болгодый... Билбезим, көрбөгөм, укпагам...

Арсланбек карануй көзнөктөргө бура согуп, үн-табыш чыгарбай, отура берди. Мен де ого чаптык этпедим.

— Качажым кайнап, ол аразына радиоло үлгерди не кычырдым деер. Көндүрө ле жана берген болзом, мындай түбек менин үстиме түшпес эди. Айшат эмди анда сок жаңыскан...

Та ненин де учун мен база бир керекти жартап, онын аайына чыгарга санандым:

— Көк-Бөрүни сенин ийдин эмес, а Жолдошбайдын деп, ненин учун Айшат жарбыган?

— Канайып оңдобой калган? Көк-Бөрү ту жаш күчүгөш тужында, мен Абдуллага — койчы Жолдошбайдын адазына, кой берип, оны толып алгам деп айтпаган бедим. Абдуллада ийттер де, койлор до көп болгон. Же ол ончозынан артык койлорды сүүген. Койдын эди-жуузына болуп, Абдулла алып-журтаган эжин де толуп ийерден маат жок. Андый кижилер...

— Арсланбек, досум! Бу сананып табарга күч, жап-жакшынак, сүрекей солун ла жилбилү куучын болтыр ине! — деп, кыйгырып ийгенимди мен бойым да сеспей жада калдым. — Мен эмди ле сенин кыбыннан качайын-кедейин ары. А сен тургуза ла столго отур. Бу жаңы ла меге айтканыңды төкпөй-чачпай ак чаазыңга көчүрүп, бичи. Темирди изү тарыйыла, ол кызыл-күрөң кызу тужында сулайтан. Калак, оны ундыба! Сан башка, сананып таппас ла сүрлү куучын болор, досум!

— Мен бойымнын кара бажыма, кан-жүрегиме түшкөн кара түбектен канайып бойыма ырыс бедреерим, сананып көрзөн?! — деп, ол тушта Арсланбек нөкөрүм ачынып айткан эди. Онын кородоп айткан бу сөстөри өткөн жылдарла кожо өчүп калбады.

Ол болгон кунукчалду куучын-эрмектин кийнинде, Арсланбек меге тарынып жүрөтөн ошкош эди. Ол ло бойынча Арсланбек бойынын Көк-Бөрү деп чололу ийдинин сан башка түбек-салымы керегинде куучынды да бичибей, анайда ла арттырып койгон. Канайдар база, онын бичибеген куучынды меге бичи-ирге келишти. Шак бу манзаарып ла санааркап бичиген жолдыктарым учун, Арсланбек менин бир кинчегимди таштап, ачынбайтан болзо кайдат...

АРСЛАНБЕКТИН УЛГЕРЛЕРИН ОРУС ТИЛГЕ КАНАЙЫП МИХАИЛ ЮРЬЕВИЧ ЛЕРМОНТОВ КӨЧҮРГЕНИ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫН

Бир катап наукалык атеизмнин лекциязы өдүп жаткан өйдө, Арсланбек бойынын жаан алаканду он колын жаан бажынын үстине өрө көдүрүп, преподавательге кижилер сакубаган бир мындый сурак берди:

— Нөкөр лектор...

— Слерде кандый да сурак бар ба? Угуп турум, сурагар, — преподаватель лекциязын үзүп, Арсланбекке көрөт.

— Нөкөр лектор, эмди сананып отурзам, бүгүнкү күннен ала меге слердин лекцияга жүрбөзө де кем жок болгодый...

Мындый сан башка эрмектин кийнинде, преподавательге кандый да эп-жок боло бергени жарт. Ол колдорун эки башка жайга чачып, кайкаганду сурады:

— Ненин учун? Слер атеизм науканы ончо јанынан ондоп алдыгар ба, кандый?

— Јок, күндүлү лектор, јок, сырангай да андый эмес, — Арсланбек үнин кенгидип, не де болбогондый, табылу эрмектенди. — Кудай жаңы келтегейинен мен нени де билбесим. Батшак онын учун слердин јартамалыгарды чек укпазам, меге артык ошкош... Онон башка кижиге кудайга бүдүп баштаардан айабас.

Онон-мынан «тыйт-мыйт» каткы чыгып, студенттер табыштангылай бердилер.

— Араай, нөкөрлөр! — преподаватель токтодот. — Бу керектин аайына өмбө-жөмөлө чыгып көрөөктөр. Нөкөр студент, шүүлтегерди онон ары айдыгар!

Арсланбек аудиторияда отургандарды айландыра ајыктап, ойто ло не де болбогондый, јобош, төп үниле куучындайт:

— Бу мени темдек эдип алза, мен мусульман јанду кижиге. Је бойымнын мүргүүлүм керегинде, чып ла чын айдар болзо, мен нени де билбесим. Бу јажыма мусульмандардын эн байлу бичигин, кайкамчылу коранды, канайдар база, ачадым да, кычырбадым да. Ол үстине араб тилди де билбесим. А улу коран араб тилге бичилген дежет...

— Нөкөр студент, мен атеизм керегинде лекцияны араб тилге эмес, а су орус тилге кычырып турум не — деп, јиит преподаватель кайкап калган турды. — Айдарда, атеизмнин лекциясын укпаска турган шылтагаар неде?

— Је бат, нөкөр лектор, слер биске кудайдын жүзүн ле башка јандары, онын үстине башка-башка кудайлар керегинде куучындап, јартайдыгар. А мен ол јандар-мүргүүлдер де, кудайлар да керегинде мынын алдында качан да, нени де укпагам.

— Андый болуп маат јок. Чын, мен слерге мүргүүлдин историясын коскорып јадым. Слерге, келер өйдө писатель-бичиичи болотон улуска, кудай-мүргүүл јаннын тазыл-тамырын јакшы билип аларга керек. Јакшы билип алар, онойдо бу бистинг үстибисте кандый да кудай јок деп, наукалык шүүлтеге келер. Онызы чын — бистинг үстибисте турган теңериде де, бу бистинг базып ла јуртап јаткан јеристе де — кайда да кудай јок! Ол качан да болбогон!

— Төгүн! — деп, Арсланбек јөпсинбей салды. — Мен слердин лекциялардан озо, Магомет керегинде ас билгем эмезе чек нени де укпаганга јуук жүргем. Бу менин јанымда Алтайдан келген нөкөрүм отуру. Алтай кижиге. Јазычник — сырангай јеберен јанду. Мынын алдында ол Магомет те, Аллах та, Будда ла Христос то керегинде нени де укпаган, нени де билбес болгон. А эмди билер. Көпти бойына ачкан. Бу отурган досумнајымнын сөзиле болзо, онын калык-јоны отты тооп, ого мүргүген, бийик тууларга, агару ағаштарга бүдүп, оморды кижиге ошкош тынду, көгүстү, сагышту деп бүткен. А слер дезе, нө-

көр лектор, ого Магометтин табылганы ла бу ак-жарыкка келгени керегинде жартап жадыгар. Онон ары — Аллах, Христос... Ондый кудайлар чындап та, тенериде де, жерде де жок болзо, олор керегинде менин досум билип-угуп алып кайдатан. Ол тегин де кудайга бүтпей жат. Айса болзо, слердин жакшынак, жаркынду ла өдүни-бүдүмчилү лекцияларыгардын шылтуузында, менин досум кудайсак кижиге болуп калардан айабас!

Преподаватель арга жокто күлүмзиренип ийди. Күлүмзиренип ийеле, онон ары жартайт:

—Кудайдын жогына жаңыс ла слер ле слердин нөкөригер бүдүп турган эмес. Мында отурган ончо студенттер кудай жок деп билер. Андый эмес пе, нөкөрлөр?

—Андай! — деп, анаң-мынан үндер угулды.

—Уктыгар ба, нөкөр лектор — деп, Арсланбектин кудына тийип, коркышту омок ло сүүнчилү табыштанат. — Кудайга бис ончобыс бүтпей жадыс!..

— Онон артык неме жок. Шак мындый болгоны жакшы! — Преподаватель эки колынын алакандарын бой-бойына жыжыштырып, көрбөгөн жараш ойынчык көрүп ийген жаш бала чылап, сүүнип ле оморкоп чыкты. Ол, байла, Арсланбектин шүүлтези божогоны бу деп бодогон ошкош.

—Айдарда, нөкөр преподаватель, бис ончобыс кандый да кудай жок деп бүдүп турган болзобус, биске слердин атеизми-гер не керектү? Ой өткүрип, слердин лекцияга не жүрерис? Уйде отуруп, үлгерлер бичизе торт...

Же эн сан башка неме — шак ла бу эрмек-куучыннын кийинде, бистин Арсланбек атеизмнин лекциясына чындап та чек келбес болгон. Онон кайкамчылу неме — Арсланбектин мындый кылыгына кем де окулу аяру этпейтен. Та ненин де учун керекке алгылабас. Кезедү де, аңылу алдырыш та жок...

Бу ок байд Арсланбектин ончо ло кокырлары ла кандый да кылыктары анайда ла тегин өтпөйтөни база чын. Кезикте онын кокыр-каткызында текши керектерге каршулу тегенектери жок деп айдарга болбос... Темдек эдип, онын үлгерлерин орус тилге көчүргөн учуралды да алзагар.

Кажы ла четверг сайын болуп турган семинарлардын бирүзінде, бистин буурыл ла семтек чачту башкараачыбыс Арсланбектин орус тилге көчүрилген үлгерлерин шүүжери керегинде жөпти жараткан. Онын үлгерлерин баштапкы катап семинарда шүүжип, бис бойыска жаңы жайалта тапканыстан ла ачканыстан бери бир жылдан ажа берди. Эмдиги семинарда онын үлгерлериле экинчи туштажу болорго жат. Бу туштажу кандый өткөй не?.. Бистин семинардын студенттери Арсланбектин үлгерлерин орус тилге бойлоры көчүргөндөр. Бүгүн оны шүүжип көрөр керек...

—Кем озо бойынын көчүргөндериле бисти таныштырар? — бистин башкараачыбыстын үни кандый да жалкуулу ла тын соныркаганы жок угулды. — Сен озолоп турун ба, Машковцев?

Ончозынанг артык Арсланбектин үлгерлерининг орус тилге суй көчүрилген подстрочниктерин сен мактаган. Андый болгондо, бүгүнгү ишти сенен баштаарга келижип јат. Айдарда, Машковцев, көзөр сенин колында...

— Мен сок ло јангыс үлгер көчүргем — деп, Владлен айдат. — Бир тилден база бир тилге көчүретени, эмди ле ондоп турар болзо, айдары јок уур јук турбай! Мен санангам, белеи подстрочникти коштойынга салып ал, јеп-јенилинче рифмалап-уйгаштырып кой... Менин көчүрген үлгер «Јангы сөстөр» деп адалат. Көчүргенимди көрүгер-шүүжигер:

Мне дороже всех сказанных слов
Нерожденные — в горле слова...
Мне дороже осенних цветов
Эта робкая — в мае — трава.

Может, новые мысли щедрей?
Мы еще не вкусили плодов
С их ростков... Только все горячей
Жажду свежих, неслыханных слов!

— Је, автор, нени айдарын? Көчүриш кандый? — Семинар-дын башкараачызы Арсланбекке көрөлө, онын эрмек айдарын сакубай, бойы унчукты: — Коомой эмес, коомой эмес, Машковцев. Орус тилле кулакка кем јок угулып јат. А бу үлгер бойынын төзөлгөзинде кандый?..

— Орус тилле мен онойып бичип болбозым — деп, Арсланбек үнденди. — Јакшы ошкош...

Бойлорынын көчүргенин өскө дө студенттер кычыргылап баштады. Блааш-талаш. Ойто ло табыш. Подстрочниктерди кычырып, оны көчүргендериле түндештиргилеп, куучын-эрмек кайнап чыкты. Чокым эмес көчүрилген кезик јолдыктарды мында ла түзедерге ле келиштирерге умзангылайт. Коомой көчүрилген деп, чек јектелип те турган үлгерлер учурады.

Экинчиде келип сөсти Яковлев алды:

— Мен база сок ло јангыс үлгер көчүргем. Озо баштап, төрт тө јолдык болзо, көчүрген үлгеримнинг подстрочнигиле таныштырарга турум:

Самолет примчал в родной аэропорт,
А домой попасть не могу.
Нет такси, долго жду автобуса,
Как мне быть, как скорее добраться?

Арсланбек бойынын бу үлгерин «Аэропортто болгон учурал» деп адаган — «В аэропорту». Менин орус тилге көчүргеним мындай:

Прилетел в родной аэропорт,
А до дому не могу добраться.
Нет такси, автобус не идет,
И уже — нет толку в авиации.

—Чокым көчүрген — деп, Яковлевтин кычырыжын кем де
үзүп ийди.

—Сагы, учына чыгара кычырзын...

—Чыдаш, сөс айдар ой келижер...

—Чындап та, арайзагар, нөкөрлөр...

Яковлев көчүргенин оной ары кычырат:

Вдруг на черной «Волге» подкатил
Старый друг, мы с ним учились в школе.
Хорошо — меня б он подхватил
И домчал домой скорее, что ли!..

Школьный друг приязни не таит.
Подошел, как подобает другу.
«Как Москва? На месте ли стоит?»—
Пошутил, протягивая руку.

Но заметил он кого-то вдруг,
Дверцу распахнул перед долгожданным,
А меня оставил школьный друг
Одного, хромого, с чемоданом.

Да, начальник он... Его ль вина?
И не даром древность мудро учит —
Старая пословица верна:
Всаднику прохожий — не попутчик..

—Арсланбектин айдыжы, Арсланбектин как бойы!— деп,
Ахмат Кубанов кыйгырып ийди.— Мен бу үлгерди билерим,
кычыргам...

—Якшы, Яковлев, талдама көчүрген, — бойымла кожо
үренип турган уулды мен де жөмөп, мактап ийдим.

—Мындый үлгерин учун, ол жамылу-нөкөргөнү сеге же-
дишпес пе, Арсланбек?— деп, семинардын башкараачызы
каткырды.

—Арсланбектен ол нени алар? Бюрократты бистинг Ар-
сланбек сөгүп ле согуп жат. Бат андый керек ого! — Машков-
цев жарадып ла жөмөп айтты.

—Якшы көчүриш. Бу үлгерди эртен ле «Литгазетке» апа-
рып бер — деп, башкараачы база үстине кожып ийди.— Көр-
дигер бе, бистинг семинарды!.. Бат мынайып иштеер керек...

Көрөйин дезем, Арсланбек бистинг башкараачынын эрме-
гине ажару этпей, та нени де үн жогынан имдеп, Розага кан-
дый да шүүлтезин айдарга кичеенет. Онын элбек чырайы кан-
дый да суракту, же бу ок ойдо ондоорго күч түймөсөн де бар
деп айткадый...

—Нөкөрлөр, бу мыныла ижисти божодолыктар ба? — деп,
семинардын башкараачызы бистерге көрди. Бу ла тарыйын
Роза отурган жеринен тур чыкты.

—Мени көчүрзин деп, Арсланбек кече бойынын база бир
үлгерин берген. Оны мен кычырып берерге турум, жараар ба?..
Мен Машковцевтин байагы айтканыла жөп — чындаптан да,

кӧчӱретени кӱч керек. Је ондый да болзо, тыг мени арбаба-
гар, кӧчӱргеним коомой ошкош... Меге келишкен ӱлгерде ат
жок. Онын подстрочниги мынайда угулат. Мен тӧрт жолдыгын
кычырып береле, оной ары бойымнын кӧчӱргенимле таныш-
тырамы:

Одинокая белая лодка
В туманной морской сини!
В дальней стороне что пытается она
отыскать?
В родной стороне что она оставила
навсегда?

Оной до, оной до ары. А мениг кӧчӱргенимле Арсланбектин
ӱлгери орустап шак мынайда угулып јат:

Белый мой, одинокий мой челн,
Ты в туманной качаешься сини!
Светлой памятью родины полн,
Что ты ищешь в далекой чужбине?

Под тобой изгибает волна
За волною лазурные спины,
Даль прошедшая — бури полна,
Впереди закипают пучины!

Но куда строится лазурь,
Песня солнца летит золотая!
Челн, как сокол, летит среди бурь,
В бурю, словно бы в сон, залетая?

Роза ӱнгӱр кычырган. Ӱлгер бойы да ӱнгӱр болгон. Је
Роза кӧчӱргенин кычырып божоордо ло, ӧскӧ кемге де сӧс
айттырбай, ончозынан озо, Арсланбек бойы тур чыгып, ӧкпӧ-
рип ле јӧдӱлденип, мынайда айтты:

—Роза, мен бу ӱлгердин орус подстрочнигин ту качан
ӧскӧ поэтке берип койгом деп сеге айткам. Кечеги кӱнге је-
тире ол бу ӱлгерди кӧчӱргелек болгон. Кенете ле бӱгӱн кӧ-
чӱрип койтыр ине. Сениг кӧчӱргенинди уктыбыс. Эмди ӧскӧ
поэтинг кӧчӱргенин кычырайын, танышсагар ла?

—Мынызы сӱрекей солун,—семинардын башкараачызы
чылап калган ӱниле эрмектенди.—Кычыр, Арсланбек, а бис
дезе, эки кӧчӱришти тӱнгештирип, кажызы артык эмеш —
кӧрӧли...

Кӧкӱген ле кӧӧрӧгӧн кийнинде, кижиле је не болбос деп
айдар. Канайдайын ла дезем, табым деген неме бу болбой.
Арсланбек нени де ажындыра сананбай, кычырып баштады:

Белеет парус одинокий
В тумане моря голубом!..
Что ищет он в стране далекой?
Что кинул он в краю родном?..
Играют волны — ветер свищет...

Оноң ары кычырганы тал-табышка, кыйгыга, каткыг чонго берди. Бистин семинардын студенттеринин оосторына кандый состор чыкпайт деер!..

Ай, Арсланбек, Арсланбек, менин кокырчы ла тенеко нокорим!

—Мен ойногом — деп, Арсланбек актанарга умзанат. Менин кочуреечим Михаил Юрьевич Лермонтовтый орус поэт болгон болзо, улгерим шак мынайып угулар ла кочурлар эди...

Кемизи де тур чыгып, Арсланбекти бу кылыгы учун инст туттан чыгарып ийер керек деген шүүлте эдет. База бирүз орус классиктин тоомжызыла мынайып санг тескеери «ойногони» учун, Арсланбектин калганчы будын үзе тартып койо керек деп ачынат.

Арсланбек бойы керектин мынайып айлана согорын сакыбаган да, сананбаган да болгодый... Ол кызарып ла манзаарып, жаан мандайы жалтырашкан терлү отурат. Атыйланы чыккан студенттерге айдар сози жок. Чындап та айтса, нени айдар, не деп актанар?!

— Ойногом!.. Сеге Лермонтов ойын ба?!

—Жок, институтанг оны чыгарар! Чыгартырап ла сүрер! Оско не де керек жок...

—Чын. Божогоны ла ол!..

Алаатып калган Арсланбек араайынанг оро туруп, ун жотурган Розага баштанды:

—Роза, сен мени олтуретен болзонг, олтуруп сал ол эмес бир кинчегимди таштап кой. Мындый болор деп, чып ла чын мен тен бодобогом до!.. А ненин учун мынайда эткем дезе кандый да жаан поэтинг улгерин онын торол тилинен кочурбей, подстрочниктен кочурзе, канайтса да једикпес-тутакт болорын слерди, досум-нокорлор, јартап ла билип алзын де санангам. Чып ла чын, мен онойып санангам! Бүткилебей турган болзогор, арткан јангыс будымды эмес, а бойымды эмд ле кескилеп салыгар!

Арсланбектин бу кылыгы керегинде нени айдар? Қазыр јаман кокур ба айса чындабынанг сананып коргодий уредбе?.. Онызы бу керекке кем канайып, кандый косло коротонинен ле коргониненг камаанду туру...

Бистин семинарда уренген сок јангыс кыс, сок јангыс јаражай Роза ла Арсланбектин ортодогы ачыныш жаан удабай токтоп калган эди. Эки јайалта бой-бойлорын ондожып, карын да нак најылар болуп калган. Онын устине мен бу јуукта корзом, Роза Арсланбектин јангы улгерлеринин буткул јуунтызын кочурип, Москванын талдама деген издательстволорынын бирүзинде чыгарган эмтир.

Бат Арсланбектин улгерлерин бир катап оско кем де эмес, а орус классик улу Лермонтов бойы «кочурип», бистин ончыбыска жаан уреду эткени менин санаамнанг эмдиге чыкпайт...

БЫРТЫБАС ЫРЫС

(Кеп куучын)

Тагдакталып таңы аткан, кўрееленип кўни чыккан Алтайда бир Малчы деп јиит анчы јаражай эжиле кожо торконын јигиндий, тостын кыбындый эптў-јоптў јуртаган. Анчынын јолы ырысту келижип, шуурганду тайгаларда ажулу, шуурмакту талайларда кечўлў болгон. Ол андап ла барган сайын, каптыргазы канду, канјагазы ўстў јанатан. Алтай брўкўн бай колтугын ачып, бир эликти эмезе ангы ого сыйлаган ла турар. Ого ўзеери Малчы кышкыда албаа-тўлкўге база јолду болгон. Онын Ымўчи деп јаражай эш-нўкўри санаалу да, эдер-тудар эргектў де ус келин болгон. Ол ўбўгўнинин адып экелген элигинин эдинен кайнадып, айылдаштарын кычырып алып, ончозын кўндўлейтен. Айылдаштары ажанып тойоло, алкыш-быйанын айдып, айылдарына јанып отурза, кажызына ла эттен бир кичинектен једиштирип ўлейтен. Олор экў анайда асқан казаны сообос, айлынан улус айрылбас болуп, барлу-турлу, эптў-јоптў јуртагандар.

Анчы албаа-тўлкў адып келзе, Ымўчи ол алуны «Алтайдын байлу, сўрлў аны» — деп баалап, чўмеп, ары-бери, анаар-мынаар этпейтен. Ол јангы айылду болуп јаткан јииттерге айга-кўнге суркураган алуны бийик кўдўрингилў сыйлайтан. Јангы бириккендердин тонына јака эдип, эмезе бўрўк эдип, бойы кўктўйтўн.

—Таакыратпа, киртитпе, тоозынга тийдирбе, бистинг биленин акту јўректен эткен сыйысты. Бу сый сенин јараш чырайынды там сўрлў этсин — деп, Ымўчи јангы келинди алкап айдатан.

Малчы ла Ымўчинин эжик алдындагы тонмок суунын сары сайында алтын таштар бар болгон. Олор экў бойлоры ошкўш јиит билелерле јуулыжып алып, алтынды јунгулап ийетен. Малчынын база бир кўрўмјилў јакшызы — ол јунулган алтын таштардан кандый да кееркемелдў, кеекемелдў јўстўктер, сыргалар, топчылар, јинјилер, куйкалар чололоп сулайтан. Кажы ла эткен эдимин улуска сыйлаганда, олор сыйга сўўнгилеп, јарадып, јажына тагынып, эдинип јўргўлейтен.

Јиит ле нак биледен кыр ажыра чокондойдый чичке сары кўстўрлў, тегерик кызыл чырайлу тул бай келин јуртаган. Онын ады Таний болгон. Таний јаш тушта јокту-јойу кижининг базазы болгон. Кышкы узун тўндерде ол соокко тонуп та јўрген, аштап та јўрген. Шыралай-боролой он беш јашка једип келерде, коштой јаткан бежен јашту карыган бай ого кудалар ийерде, ол сўўнип јўпсинген. Јаман ат семирзе, јанына кўнўк буулатпас, јаман кижі байыза, јанына кижі јууктат-

пас дегени аайынча чылап, жаңы айылга келип, ол удабай ла байдын сүүген сүрлү абакайы, сүмелү, чончынгай, чөрчөкчи келин болуп отура берген. Онын сары чичке көстөри улуска удур чинбей, соок көрөтөн, толу, кызыл, ач эриндери жаантайын жескингендү туура шолжырайа тыртыйып калатан. Ол бу ла жуукта кожо аштап, соокко тоңгып чыдаган үүрелерин таныбай барган. Араай эрмек айтса, укпас та боло берген. Жаан удабай жүректен оору карган өбөгөн божоп каларда. Таний жаан бай журттын ээзи болуп артып калган. Эмди ондо ончозы бар, же жаңыс ла жүрегинин түбинде токунал жок болгон. Абакай жаш малдын тамзык эдин жип, жаңы кымыс ичип, ак ширдектердин үстинде жырғап та отурза, оны не де сүүндирбеген, жүрегинде куру болгон, кунук уйалаган.

Бир күн Таний абакайдын журчызы кизи аларда, ол жарлу той эдип, ыраактагы, жууктагы албаты-жонды ончозун айттырып жуудырган. Ол күн онын жалчылары ла кулдары та жаңы ла кажайып турарда тургулайла, жаан-жаан казандарга көчөн, этти кайнаткылай берген. Чөрчөк жеринде чилеп тууга түңдеп эт кайнадылган, талайга түңдеп аракы азылган, кымыс ачыдылган, эжигей каарылган, быштак сыгылган. Жаан удабай тойго жуулган улустын аттары чакыга бадышпай, чедендер сайын буулагылай бергиледи. Таний суй сологы мандык жаңы чегедегин кийип алала, улустын ортозыла араайынан басып жүрди. Ол укту-төстү жаан-жаан бийлерди, байларды бойы уткып, тогус канатту кереге төс айылга кийдирип, төргө отургузат. Таний абакай журчызынын тойы жарлу болзын, ончо албаты текши жыргазын, күндү-күрее тын болзын деп албаданган. Эмди жырғап жаткан албатынын үске жалтырап турган сүүнчилү жүстерин көрүп, кокырлашкан, күүлеген куучындарын, жаңырада кожондогонун угуп, «Сагаама јединтирим — деп, ичинде сүүнип турды. — Бу кире элбек, жаан жыргалды бу жуугында кем эдер? Менин эткен тойым ойто ло талдама, мен бойым ойто ло улустан үстү болдым» — деп, ол жарышка јарандырган аттардын кеен јабынчыларын ајыктап, тынзынып сананды.

— Акыр, жаан айыл дөөн кирер, јаандардын мактулу сөзин угар — деп баратканча, онын ајарузына суу ол јанында көдүрилген јенгил тоозын ла јиит улустын сүүнчилү кожон-каткызы илине берди. Атту јииттердин эн алдына ошкы чинмери чегедектү, чөйбөк албаа бөрүктү, узун сары тулундарлу чичке келин ле коо сынду, кызыл күрен чырайлу, тонынын эдеги айландыра камдулап койгон јиит эр келип јатты. Олор ол ло каткырышкан, кожондошкон бойлоры чакыга келип түшкүлөп, жаан айылда төрдө келип отурган айыл ээзинин алдына келдилер.

Жаңы туткан журтта
Түймөн ырыс шокозун,
Жаңы жууган орында
Түйнечекте бала ыйлазын.

Уул баланың алганы
Ус эргектү келин болзын.
Қыстың талдап барганы
Аң жығар эр болзын.
Эдегине бала бассын,
Иргезине мал бассын — деп,

кара туйук кабакту Малчы айдала, төрдөги баш кайырчак-
тың үстине кызыл жалбыш түлкүни ле суркураган кап-кара
албааны салып койды.

Эрке тапкан эжигнен
Элен-чакка айрылба.
Улустан тапкан эжигнен
Үйе-чакка чөкбө.
Сабарында оймокту
Қыстар азырагар.
Жардында мылтыкту
Уулдар азырагар — деп

алкайла, Омочи жаражай жаңы келиннин сабарларына кеер-
кемжилү алтын жүстүк, кулагына чүмдү ай сырга, мойнына
кеелү жинји тагып ийди.

Алкыжаар учун быян болзын,
Айткан сөзигер балдарымга жетсин,
Аш-курсагыстан амзап жизер,
Бистин ырысты үлежигер — деп,

Таный абакай жаан үнденип айтты. — Айылчыларды отургы-
зыгар, күндүлегер — деп, жалчыларына, болужып турган туш
улуска айтты.

Малчы ла Омочининг бой-бойларына каруузышкандары
билдирер-билдирес кыймыктарынан, көрүштеринен, Таный
абакай араайынан узакка көстөп отурза, көрүне берди.

Омочининг жоон тулундар өбргөн айтаналар тагып, учта-
рын жинжилеп койгон чачтары сары өндү болгон. А чокту, жа-
лакай көстөри, суркураш атрак кирбиктери, учкур кабактары
кара болгон. Онын кажы ла токуналу, ээлгир кыймыгынан
өбөгөнине жарап турганы ла ырысту болгоны билдирет. Олор
экү эткен күндү-күрееден табыланып амзагылап ийеле, Омоч-
чи улуска казан-айак уружып, Малчы десе каргандарга ту-
крандар уруп, той-жыргалга тургуза ла бириге бергендер. Төр-
дө айыл ээзи жерде отурган Таный абакайдын жүреги кенете
чым эдип калды. Ол өскө улустың жаркынду жараш ырызын
көрүп, бойын олорго түңейледі. Эки жыл кайра божоп калган,
карган, оору өбөгөниле кожо ол, бажыла ойногон токтобос
изү эмдиктерге минип, экү жергелей јелерден болгой, журттын
ичиле сооттоп то баскылабаган,

—Малчы ла Омочи торт ло эжер турналар ошкош туру не.
Эптүлерин тен. Мен олорды алдында канайып ајарбагам —
деп, Таный абакай кайкады. — Окпөзи көрүнип калган јок-
ту-јойу Омочи ненин учун ырысту, эркетенде жүрет. Ол менен

незиле артык? Эдер-тудар, көрөр-айдар атту-чуулу туйук бай келин мен. Малчыны бу көкүп калган, бойын бодонбос өлө катынанг блаап албас кайткам мен — деп, онын санаалары күйбүрөп отурды. Ого комустын да ойножы, айландыра жыргаган улустын жинлеген табыжы да угулбай барды.

— Тукранаар, абакай. Журчылараардын ырызы учун тудуу ийеер — деген үн угуларда, абакай бажын өрө көдүрзе, Малчы ого алтын чөбөйдө аражан сунуп, чөгөдөп отурды. Эрдин чырайы кызарып калтыр, жаан, каткылу көстөринде торт лоттор жалтылдажат. Кара эрин сагалдары онын чырайын кандый эптү жарандырат.

— Жок, жаңы ла тукраан туткан, болор. Кижича ачу ашты тарый-тарый тудуп турала эзире берзе, балдардын тойын кем башкаратан — деп, абакай көгүс үниле чөйбө каткырат.

— Анаар ла уруп жаткан эмес. Ырызаар чыгат, ичпезегер де амзагар — деп, Анчы сунган колын туура албады.

— Бу кандый чаптык улус. Чагана ошкош, кижиден айрылбас — деп, Таный абакай чончынгай үниле айдып, изү тыныжыла Малчынын чырайын өртөй согуп, онын чөбөйдө туткан сабарларын жалакай сыймап ийди. Малчынын көстөринде кайкаш чийиле берди. Ол өрө туруп, оного ары барарга сананды.

— Малчы, көөркий, мендебезен, айдайын деген бир сөзүм бар. Алган эжинди саат ойгө көрбөзөң дө алдырбас болбой. Слер экү жаантайын кожо ийнегер. А мындагы кижича күнүң ле жаңыскан ла жаңыскан. Мындый сүрлү уул кижиге тен бир катап аяру этсе кайдар. Жүрегим сыстайт, жүзүм изийт, аражаннан база бир чөбөйдө уруп ийзен, амзап ичейин — деп, Таный абакай каткырды, тукраанын түбине жетире ичип ийди.

Мындый санг башка сакубаган эрмекти угала, Малчы озо баштап кайкап, алаатый берген, оного ого ады-жарлу бай, тул келин аяру эткени жарай берген.

— Айдарда, бу тойдо жуулган атту-чуулу анчылардан, тудужатан күчтү күлүктөрдөн, комысчылардан, илжирт байлардан, укту-төстү бийлерден ончозынан мен тын, талдама, сүрлү, жараш эмитирим. Бай абакайдын көстөри меге жетти — деп, ол тынзынып сананды. Малчы кожо андап жүретен нөкөрлөрүн эске алынып: — Эх, бу ла тушта мени көргөн болзо кайдат — деп сананды. Малчы абакайдын илбизине там ла там алдырып, онын ач кызыл эриндерине, кунук уйалаган сары көстөрине карап, толу, тыгыску төштөрүн аяктап, чөбөйдөнин кырынан амзайла айтты:

Кызыл түлкү туштаза,
Адып та билерим.
Кызыл келин туштаза,
Эркеледип те билерим.

— Аткан алуунды экел, оожыркадып эдинип көрөйүн, эрке көстөринди айт, амадап угайын — деп, Таный абакай ого ко-

лын сунуп, экўнинг изў алакандары биригип, айрылыжып албай баргылады.

Улустың алдындагы тепшилерге жаңы изў эт салып турган Омөчү мыны көрүп ийди. Оның буланаттый кызыл-марал чырайы кубула түшти. Ол нени де көрбөгөн-билбеген кижиге болуп оның ары иштенет. Тамагында кату болчок неме ары да ашпай, бери де чыкпай тура берди. Келиндер ого неме айдарда, удурас сөс айдып албай, укпаачы болуп, туура басты.

—Түбек келди, чын түбек келди. Малчы бай келинниң абыдызына кире берди. Токтодып, тудуп албайтан эмитирим—деп, жүреги типилдейт. Айылдардың ортозыла аккан соок сууга жүрегин јунуп, оның ичип, бойын токунадынды. — Бу мен бодоп өкпөйрип канайып турган кижиге. Малчы ол кире өскө келиндерге кыткырышпаган ба, сертешпеген бе? Каткырыжала токтоп ло калатан, ундып ла койотон эди — деп, жаңыскан шымыранды. Је жүрегиниң сыстажы јоголбойт, түбек келген деп, ол сезип койды. Тыныжы јетпей турарда, Омөчү терең-терең тынып, јанында тытка јолонип алала, ыраакта учкан, кеберин јүс кубулткан булуттар дөөн көрүп алган турды.

— Канайда бердин, Омөчү? Јүзин чек ле ак тос. Кан јок болуп тартыла берди. Отур бу тазылга, амыра! — деп, жүрези Јыламаш жүгүрип келди.

—Та, жүрегим ле оорыды. Бажым айланды. Кажы, ол соок суудан сузуп экелзең, жүрегимди база катап соодып, үлүштеп алайын — деп, Омөчү айтты. — Мен мынан ары аяк-казанла уружып албайтан эмитирим, јанадым. Мени Малчы сураза, мал-ажына мендеп жүре берген деп айт. Сурабаза, унчыкпа. Оны мендебезин де. Тойды көдүрижип, болужып барзын. Экилебис јана берзебис, эби јок неме болор — деп, Омөчү узак унчукпай отурала, айдынды.

—А, оорый берген болзон, жаңыскан канайып једетен. Малчыга айдатам. Јеткер јен алдында, канай-кунай түбек боло берзе, мыны кайттым деер — деп, Јыламаш чочыды.

—Јок, мен кем-јок боло бердим. Тегин јерге улус түйметпе. Је улустың ортозында отуруп албазым — деп, Омөчү ады јаар басты.

Омөчү ол күн түниле уйуктабаган. Ол отты таң атканча үспей, Малчыны сакып, оттың јанына отура конгон. Калтар ла Борсук деп ийттери ээзиле та не де болуп турганын сезип, куйруктары булгап, оның көстөрине јалакай карап отургылаган.

Эртенгизинде талтүште Малчы једип келген. Ол араай күлүмзиренип, тойдо не болгонын сүйүп куучындап отурган.

— Тойдон не эрте жүрүп ийген? — деп, үйин сурабаган да, оның оору кирип калган чырайын ајарбаган да. Санаазы чек өскө јерде болгон. Ол эртенгизинде ле андайтм деп, мендей-шиндей јазанып жүре берген. Оның ло бери Малчынын санаазы чек кубулып, айлына келери астаган.

Күски соок жыбар согуп, күндөр там кыскарып, кууга
рып, саргарып калган тын жок жалбырактар жерге келип тү-
жүп турган. Өмөчинин жүрегинин сызы там тыгып, ол кур-
сак та ичип албай барган. Ол Малчыга, оны бурулап, кату-
сөс айтпаган. Малчы каа-жаада айлына келгенде, экү унчу-
гышпай төмөн көрүп алган отургылайтан. Бу тушта Өмөчиге
там күч болгон. Жердин үстинде табыш та, тирүү улус та
жүрүм де бары билдирбейтен. Соок, кату тымыктаң Малч-
чыдашпай жүгүргөнгө ле чыгып, адына минип, чаба бергенде
экилези айрылатан. Малчынын санааркап, ойто жанып ке-
лерге тидинип, айдынып болбой жүргенин Өмөчи онын көстө-
ринен көргөн. Же жүрегинде ачуны, соокты жылыдып албаган.
Ол эжинин садыжын, олордун ырызын, сүүжин быжарзатка-
нын таштап болбогон.

Ортозынанг жик табылбайтан бой-бойлорына кару эш
нөкөрлөр кандый түргөн күүндери соожып, чек туш-туура
улус боло бергенине айылдаштары кайкажатан. Жүрүминде
жакшыны да, жаманды да көп көргөн жаан жашту келиндер
Өмөчиге келип, онын түбегин тең үлежерге, куучындажарга
албадангылайтан. Же Өмөчи олорды кыйгастанып төмөн кө-
рөлө, унчукпай отура беретен.

— Сен улустаң тескеери бурылба. Кижинин түбегин де
ырызын да кара албаты көдүрижип жат. Сен жиит, жүрүминде
мынаң да уур-күчтерге учураарын. Эпши улустын, бистер-
дин жүрүмис ондый. Улустаң бурылып, жагыскаң база берзең
ол өлүм — деп, бойынын эки балазы, өбөгөнни божогон, эмди
бир сураң кызычак азырап жаткан санаалу көстөрлү, басты-
ра бойы ойгор жарыкла оронгон ошкош буурыл чачтарлу
Аруш ого арбанатан. — Мени кизи эткен, жүрүмгө бурыган
бала бу — деп, кызыл жактарлу, суркурууш кара көстөрлү
беш жашту болчок кызычагын көргүзөтөн.

— Эйе, онын санааркаганын! Өскө улус ол кире түбөң
көрбөгөн туру. Мени өбөгөнүм төрт баламла кожо таштап
ла ийди. Кем жок жадырыс ла. Мен де таң адырып албай чу-
чурагам. Тамагымнанг курсак та ашпайтан. Мен сендий кы-
зыл-марал жаш болзом, жаман өбөгөннүн алдына түшпөс эдим.
Мен эмди де он бежин талдап барадым — деп, жоон кара
тулундарлу Төгүне коштонот.

— Менен жаан келиндер чын айдып жат — деп, Өмөчи
бажыла онгозо до, ологго удурас сөс тө айдып болбой, көстө-
рин жумала, жада беретен. Келиндер ого арбаныжып, ойто
мекелеп, онон өскө немелерди куучындажып, чайдан-чаптан
азып ичкилейле, бойлорынын качан да божобос ижин эдерге
жүргилей беретен. Олордун Өмөчиге жеңил болзын деп, оны
өңдөйтөргө, жылбиркедерге умзанган: «Алдырбас, бй эмдеп
койор. Үзеги ундылып, өдүп калар» — деп айдышкан сөстө-
ринен, албадан ичирген аяк чайынан, онын көксине кезек
өйгө жылу жайылып келетен. Же келиндер жүргениле кожо ойто

ло туйук тымык соок тура беретен. Бу туштарда Омочинин жүрер де күүни келбейтен.

Ол бир күн айлында нени де эдер күүни келбей, оттын аягында отурганча, тышкаартынан:

— Омочи, бери чык, үй кижиле! — деп жаркыраган үн угулды. Омочи сезинип, жүрөгү озолодо жайнулу шимирт эдип, чыгып келзе, алтынла кеелеген үйгөн, ээр-куйушканду, чаңкыр торко кыпту саксарга тонду Таный абакай көк-боро атту турды. Ол бир колыла мыкынданып алган, экинчи колында камчызыла өдүгинин акбудына турс этире согуп, кадалгак, соок, жажыл көстөриле Омочи жаар чинбей де көрүп отурды.

— Малчы сенин эмес, менин деп эмди билип жүр! Жолыма турарым деп сананба, чичке жодонды сый согорым!

Омочи ол жаар жескингендү көрүп, унчукпады.

— Тийбе дедим, Малчыга! Ол сендий жокту-жойунун эри болгодый өгөөн эмес деп билип жүр!

Омочи тееркеген тенек келинди көрөр күүни жогун тудунып албай, туура көрди.

— Бу тилин жип койгон болбой! Мындый бийтке-сиркеге бастырган бараксандар база кылыктуу туру не! Көрзөөр, онын тынзынып, кержендеп турган бүдүжин — деп, бай абакай арбанып, Омочиден бир сөс чыгарын сакып албай, туура жорты. — Малчынын ла Омочинин күүндери бой-бойлорынан соошпогон эмтир. Мениле кожо ондо ырыс болбос эмтир — деп, ол бу ла тушта жап-жарт сезип ийди. Малчыны блаап алдым деп, тыштында тынзынып та турза, же озор экүде ондош, бирүзи жогунан экинчизи жүрүп албас керексиз, колбу жок болгон. Бу өскө улус не ырысту болот! Мен карыганча ла күүни жеткен кижиле кожо болбой, сүүш деп неме ондобой, өлүп калган өбөгөнүмнүн алтын очогун каруулдап отуруп калатам ба? — деп, Таный абакай ачуурканды. — Келбейтен немени, куучындашпайтан немени, жокту-жойу кадыт унчукпас, оморкогыла менен тын, бийик болуп калды. Салым ондый туру — деп, ол жаан тынды. — Кайдак, өскө эрлер жок эмес — деп, ол ойто ло тынзынып сананды.

Бир күн Омочи айылдаштарына эне-адамга жанып отурум деген. Айылдаштары Омочиге килеп, Малчыны жүзүн-абызын жамандап, талап келерде, Омочи озорго токтогор деп, жангыс ла сөс айдала, ак-боро адына минип, жүре берген. Жакшы ла жаткан жинттердин журты чачылып, эки башка баскылай бергилерде, озордын ээн айылы жаар айылдаштары көрүп албай, күнүн ле эртен тура бир-бирүзи келип, от одырып койотон.

Омочи эне-адазынын айылы жаар барбай, Малчыла кожо өлгөн чабып туратан терен кобызына келген. Мында ыжык учун, коп-коо кайыңдардын бүрлери түшпейтир. Күски жыду жааш бир кичинектен табырап жайт. Таныш жерлерди көрүп, Омочиге Малчынын көрүжи, «Айым менин, күним менин» —

деп айткан сѳстѳри угула берди. Ол тушта Ѳмѳчи баштакта-
нып, туура селескелей жыгылган агашты кырлап барадарда.
Малчы оны колына алып, «Сѳѳжим менин, сызым менин» —
деп, јѳрегине јаба туткан эди. Ол тушта чанкыр тегериде
кѳн де олорло кожо ѳзѳги јоктон сѳѳнетен эди. Токтобой јаа-
ган јанмырга Ѳмѳчи кѳк мѳѳн болуп ѳдѳ берди. Је ол нени
де сеспей, керексибей турган. Ол коштой арка јаар кѳрзѳ
агаштардын ортозында Малчы бир будыла тѳгѳшкѳ тееп ал-
ган, ол јаар кунукчылду кѳрѳп турды. Ѳмѳчи ичкеери атпас
эди, «Малчы» деп, араай кыйгырып ийди. Јок, бу јѳк ле
јанмыр ѳткѳре јажыл мѳжичек Малчы болуп кѳрѳнген эмтир.
Изѳ јааштар јаагын тѳмѳн агып, Ѳмѳчи ѳзѳктѳги кара суучак
јаар бурылды. Јаш кызыл талдарды колдорыла туура эди,
аралдан каткырып койгон Малчы чыгара базып келетти.
Ѳмѳчи кѳстѳринин јаштарын тѳрген арчып, аралды јазап
ајыктады. Је бу Малчы эмес, кызыл башту кара тал калын
јанмыр ѳткѳре ол болуп кѳрѳнген эмтир. Ѳмѳчи камалгазы
чыгып, јоон куу јадыкка отура берди. Онын кѳзине Малчы-
ны јаш тушта туштап, канайда бириккендери јурала берди.
Ол тушта он алты, он јети јашту бойлулар јуулыжып алып,
ойынга баргылаган. Ондѳ бир кезек уулдар койындарынан
комыстарын чыгаргылап ойногылаган. Бойлулар озо баштап
кокыр эди, олорды уткалап удура комыстагылаган. Мынан
ла башталган. Јаан удабай тѳш ошкош айдын тѳндерде тѳрт
бойлу ла тѳрт уул эжерлежи, бой-бойларынан ыраак јокто
отургылай бергилеген.

— Алтын јалду кара тай
Менин тайым болзо кайдат.
Ай-таналу бу бойлу
Менин эжим болзо кайдат.
Беш белтирде беш боро
Менин бором болзо кайдат.
Беш сабарлу бу бала
Менин эжим болзо кайдат — деп,

Малчы комыстаарда:

Кара кѳлдѳ кас ойнойт,
Кастын ѳни танылу,
Камык јииттер ортодо
Сенин ѳнин танылу.
Туманду кѳлдин ортодо
Турна ѳни танылу.
Турган јииттер ортодо
Сенин ѳнин танылу — деп,

Ѳмѳчи каруу јандырган.

— Беш сабарлу колымды
Берип турум, эзен деп.
Јылдыс кѳстѳ бойлуны
Кѳстѳп турум, менин деп.
Он сабарлу колымды
Берип турум, эзен деп.

Үни јараш көөркийди,
Көстөп турум јарадым — деп,

Малчы комыстаган:

— Алтын јүстүк белегин
Мен аларым, көөркийим.
Арка јерге сақызан
Мен келерим, көөркийим.
Мөңүн јүстүк белегин
Мен аларым, көөркийим.
Мөштү јерге сақызан,
Мен келерим, көөркийим — деп,

Өмөчи удур комыстаган:

— Јалбадайдын балазы
Јараш чоокыр куш болор.
Јаба ойногон бу көөркий
Јажына јуртаар эш болзон.
Куладыннын балазы
Кула-чоокыр куш болор.
Кожо ойногон көөркийим
Кожо јадар эш болзон — деп,

Малчы комыстаарда:

— Чейне бажы јайылза,
Онон јараш чечек јок.
Чын көөркийим келгежин,
Онон јакшы неме јок.
Кадышкын бажы јайылза,
Онон јараш чечек јок.
Кара көзи каткырышкан
Көөркийимнин јаражын — деп,

Өмөчи удур комыстаган. Онон бир ле күн Малчы бойлуны качыра берген.

Ол тушта кандый ырысту өйлөр болгон! Јаш үйинен Малчы сүйнүп калган көстөрүн алып болбойтон. Ол тушта олор кезек те өйгө айрылыжып албай, мал-ажын кожо кабыргылап, керек дезе, кожо элик те тозуп баргылайтан. Тозуулда отурала, экү күлүреде куучындашкылап, эликти чочыдып ийгилеер, эмезе: «Ондый јараш немени атпа» — деп, Өмөчи болдыртпай, бышкан кузуктан арчымактарына толтыра тергилеп алган, сыр кожондо айлына јеткилеп келетен. Мыны ончозын сананып, Өмөчи, ол туштагы кожондорды ойто ло кожондой берди. Ол кожоннын јаражын кайкап, шсркырай аккан кара суучак, көксин ачып, јүрегине сугуп алды.

— Малчы, кайраным, санаа-күйүнинг мындый түрген не кубулды? Бистин ортобыстагы эн јараш күндерди, куучындарды канайып ундыдын? Менен артыгын таптың ба? Оныла сен менен артык ырысту ба? — деп, Өмөчи баштапкы ла каттап ачу кыйгырып ийди. Јаагын төмөн коронду, изү јаштар агат. — Мен мынын ончозын көдүрип јүрүп албадым. Канча күнге уйуктап болбодым, бир уурт суу ичпедим. Мынайып шыралатканча, Јер-Эне мени койныңа ал — деп, Өмөчи кый-

гырала, буттары јерге кирип, јаба өзүп, бойы катуланып, агашсып баратканын јакшызынып, сүүнип сести. Јаан удабай ол коштой кайындардан незиле де аңыланбай, сары јалбырактарлу бүрлериле күски јыбарга араай шуулай берди.

Малчы эмди Таний абакайла суй ла јада берди. Омөчини эне-адазына јана берген деп угала, јүреги чым эдип калды. Ол бир јастырала, ойто санаа алынып, Омөчиле ойто актанчектен куучындажар, јаманым ташта деп сураар деп, айлына, канча ла катап келип јүргөн. Је онын ондый күүни Омөчининг соок, өскөлөгөн көстөрин көрөлө, өчө беретен. Онойдо ол тамагынан бир де сөс чыгарып албай, төмөн көрүп алган, унчукпай отуратан. «Арбанзанг, эжим, ого јүк бир сөс айтсан?» — деп, ичинде јалынып сурап отуратан. Учында өскөлөгөн соок тымыкты көдүрип болбой, јүгүргенче айлынан чыгатан, адына минип, арка-туу дөөн чаба беретен. Онон арга јокто ойто ло Таний абакайдын эжигине келетен. Ол эмди албаа, түлкү адып экелзе, Таний абакай олорды баш кайырчагына сугуп алат. Алтын таштардан јинжилер, сыргалар сулаза, кой кайырчагына сугуп алат.

— Ас агдап турун, тапкан алуунг өнг-сүр јок — деп, абакай чөрчөктөр болды. Је ол там ла ачынаыган сайын, Малчынын јолы алуга чек келишпей калды.

— Јокту-јойу, бийттү-сиркелү катынгды ундыбаган, меге ого чылап ајару этпей турун — деп, абакай чончыыр, алакөңө ачынар, айткыланар болды. Бир де кезекке јалбыштанган кей-кебизин күүн туку качан өчүп алган. Бир ле тескеерлейле өчөжип, булгалып базып јүргөн Малчы, Омөчинен бир кату сөс уккан эмес, озо баштап аайы јок айткылашты угала, алаатый берген. Онон Таний абакайды чек көрөр күүни келбей барды. Онын учун ол «мал көрүп турум ла агдап турум» деп көп сабазын тайгаларды керип, коно-түне јүрет. Малчы эмди каа-јаада једип келзе, онын айылдын ээзи болуп отуратан јеринде чоокыр-кара јүстү, туйук кара сагалду күлүк кангазы ышталып, Малчы јаар электегендү көрүп салып, топшуур согуп кайлап отурат. Малчы абакайдын сүмөлү, неден де туура калбас чичке, сары көстөрин, ач, толу кызыл эриндерин көрүп, «Бу мен кайттым не, айдый, күндий Омөчимди кемге солудым» — деп кайкап, ачуурканып отурды.

— База ла нени де адып келбеем. Бу та агдап туратан, та айылдап јүретен. Мында бир курсактын кабы ла табыла бертир — деп, Таний абакай бүгүн база ла арбанып ла келерде, Малчы ойгоно чарчады:

— Түлкүдий кызыл тужымда, бөрүдий көк тужымда курсактын кабы деп айттырып бу мен кайттым. Бу мен улустын эжигинде чыгара-кийдире сүрдүртип не шыралап базып јүрим — деп айдынала, чыгара јүгүрип, чакадагы адына минип, кыр ажыра айлына учуртып ийди.

— Бала-барка азырайтан кайран үйимди кайындарымнын

айлынан тизеленип, жалынып туруп, барып экелерим — деп кыйгырарда, жардындагы уур жүк түже берди, сыны да жеңиле берди. — Озогызы ла чылап, эжимле каруузыжып жадарыс — деп, ол чырайы жарып, улу тынып айдынды.

Жедип келзе, айылы ээн. Одыннан очокко салып, отыгыла отты камызып ийди.

— Эмди одымды өчүрбезим — деп айдынып, чыгара жүгүрүп, жоон-жоон тоормоштордон турун эдип салып койды.

— Же, ак-бором, эмди айылдын ээзине, менин көбөркийимге база ла катап баралык. Тизеленип жылып жалынарыс, же айлыс дөөн экелип аларыс — деп, ол ак-борозынын жалын сыймап, айдынды. Же ак-борозы оны өлгөн эдип турган кобызына экелди. Малчы адынын оозын бурыбады. Өмөчи мында деп жүреги сезип турды. Олордун жылдын ла одуланатан жери бу. Өмөчи от камызып, аскышка эттү казанды илмегинен азып отуратан. Малчы тууразында чалгы таптап, чалгынын тутказын эдип отуратан. Ол туштарда олор бир де шылтагы жогынан бодоп ло каткырыжып тургулайтан. Бу ла мында ол Өмөчиге «Айым менин, күним менин» — деп айдынатан эди. — Мен сен жок жүрүп албазым — деп, жүрегине жаба туткан. Өмөчи ол жаар жаантайын ла сүүнип калган көстөриле көрүп туратан. Мыны бастыразын санана-санана келеле, Малчы араайынан онтоп турды. Божоно берген ады жыраалардын бажын үзе согуп, баырада чайнап, Малчы жаар ончозын ондоп турган төп көстөриле көрүп турды. Ол тушта Малчы ла Өмөчи жаантайын колтыктажып алган жүргилеер болгон. Кезик улус олорды жаратпай арбангылап тургулайтан, кезиктери «Бу экү база ла кып жок этире колтыктажып ийген баскылап жүргүлери» — деп, шоодып тургулайтан. Же олордун күйүнчек ле шоодылганду сөстөрине олор аяру да этпейтен. Олорды көрөр-угар бош то жок болгон.

— Сүүжим менин, сызым менин, сен кайда? — деп, Малчы катап ла шымыранат. Ол эжин чачып ийеле барганынан бери бир ай өтти. Бу ойго Малчы бир онду күн жүрбеген. Таный абакайла баштапкы ла күндерден ала келишпеди. Ол абакайдын трыг ла эткен кыймыгын, кыгыс эткен эрмегин үйине түнөйлөп, Өмөчини чик-жок артык, жараш, төп, санаалу деп артыксынып отуратан.

— Кайран ырызым, сени не ычкындым — деп, Малчы бажын жулунат. Ол үйинин түби жок карыкчалга бастырган, же оны карамдаган, каруузыган көрүжин сезип турды. Же бу ла ойдө Өмөчи кижиге эмес болуп калган деп, жүреги билип ийди.

— Өмөчи, сен кайда? — деп, ол карыгып, талымзырап ачу кыйгырды.

— Мен мында! — деп, кайындар чөйө шуулажып, каруу бергиледи.

— Эжим! — деп, ол бир кайынга келип кадалат, жүреги өскөлөзө, экинчизине келип артылат.

— Мен мында! Мен мында! — деп, кайындар туш-башка жерлерден жаңылга үнин бергилейт.

— Кайраным, мени ийде салба! Көргөним, мени өскөлө-бө. Сен жокко, менде жүрүм жок — деп, ол бир кайыгнан экинчизине жүгүрип турала, «Эжим бу туру» деп, танып ийди. Ол өскө кайындарга көрө өткүрө көрүнип турар ару, жеңил эмитир, шуулты да чөйбө кунукчылду эмитир. Малчы онын жанына жылгажактап келип, көстөрүн өрө көдүрип албады.

— Эжим, кайраным, менин жаманымды, эмди эмес, качан бирде таштап болорун ба — деп, ол көксине түжө берген үниле жүк арайдан шымыранды. Өрө турайын деерде, бокурыла берген тизелери тартылышып калды. Малчы чучурап турала, жанындагы кара суучактын шоркыражын угуп ийди. Жок, бу Өмөчи эжи ого ырысту өйлөриндеги кожондорун кожондоп турган болтыр не!

— Мен сенин алдында бурулу, эжим. Жаманымды ташта, ыйым менин, шырам менин — деп, Малчы шымыранат. Онын үстине жаңмырдын тамчылары келип түшкүлөйт. Жок, бу тамчылар эмес, Өмөчинин кара көстөрүнүн шыралап калган, ачуурканган, тусту жаштары туру не. Ол жаштар үстине түшкөн сайын Малчынын уур сыны там ла там жеңилип, жерге колдоры, буттары кирип, жаба өзүп баратканын сүүнип сезип, «Эркем менин, каруум менин, эмди бис качан да айрылышпазыс» — деп, калганчыда жеңил онтоп, ак кайыгнын алдына жерсү жадык болуп жада берди.

Төжөгинде байды быртыдып, колындагы ырысты киртиткен учун Алтай оны бурузы аайынча жерсү жадык эдип кубулткан. Онын, кожо журтаган эжине жетирген ачузынын, сызынын кеми жерсү жадыктык болгон эмитир. Жазылган сары тулундары, сары жалбыракту бөрлөр болуп кубулган ак кайын эбин таппас, опту эжинин үстине будактарыла эңилип, бөрлөриле оны эркеледип сыймады.

— Эмди бис качан да айрылышпазыбыс — деп, ак-кайын улу тынып шымыранарда.

— Эйе, сүүжим менин, бис качан да айрылышпазыбыс — деп, жерсү жадык кару үниле онтоды. Олордын сысту, ачу сүүжи керегинде кожонды аркадан аккан кара суучак эмдиге түнге-түшке кожондойт.

ЭЛИБИСТИНҢ ҰНДЕРИ

БЕШ-ИЧИНИНҢ ҚОЖОНДОРЫ

* * *

Бештинҗ суузы беш айры,
Бежилези кечўлў.
Бештинҗ ичи беш ۆзۆк,
Бежилези алкышту.

Адаткан суузы алты айры,
Алтылазы кечўлў.
Ада-Беш ичи алты ۆзۆк,
Алтылазы алкышту.

* * *

Қарыкканда чертетен
Қара сайлу кузук бар.
Қарыганча ойнойтон
Қайран Беш деп алтай бар.

Эриккенде чертетен
Эмил-сайлу кузук бар.
Эмчийгенче ойнойтон
Эне-Беш деп алтай бар.

* * *

Бешти тۆмөн јелерде,
Беш боронын кۆни јол.
Беш-ичине баргажын,
Беш конокко байрам јер.

Адаткан тۆмөн јелгежин,
Ак-Боронын кۆни јол.
Ада-Бешке баргажын,
Алты конок байрам јер.

* * *

Каргыстунын кара суу
Кайзырыкту балыкту.
Кайран Бештинг улузы
Кара көзи каткылу.

Эне-Бештинг эки суу
Эттү-жуулу балыкту.
Эне-Бештинг улузы
Эки көзи каткылу.

* * *

Бештинг-Бажы беш айры,
Бежен муннан мал турар.
Беш-Өзөк совхоз бай совхоз,
Беш миллион доходту.

Барагаш-Бажы бай тепсен,
Алтан муннан мал турар.
Барагаш совхоз бай совхоз,
База ондый доходту.

БЕШ-ИЧИНИН КОЖОНДОРЫНА ЈАРТАМАЛ

Алтай жаңарлар... Баштап тарый бу төрт жолдыктар кан-
дый да чүм-чам жок немедий билдирер, је оной ол кыска та-
бышкактарда салылган шүүлтелерди теренжиде сананып көр-
зөң, мынан, чын ла, ойгор ло чечен поэзия чыга конуп келер.
Кезик табышкактар чын ла кижинин жүрегин табарып, эди-
канын жымырадып ийер. Кезикте жазап кожондогон табыш-
как-жаңар уканда, кожондо айдылган ой, ол ойдин журугу
көзине көрүнип келер. «Албатынын кожонгынан онын өдүп
келген жолун, историязын билип, ондоп алар арга бар» —
деп, сүрекей чын айдылган.

Кол-салаалу, кобы-жиктерлү элбек өзөк түшкен. Ол өзөк-
тин ады—Беш. Бештин суузы түндүк-күнбадыш жаар агып,
Обытын суузына кирген. Бу өзөктин бажы беш айры, таңы-
нан суулу элбек өзөктөр боло берген. Ол өзөктөрдүн аттары
— Көдөти, Каргысту, Адаткан, Шиберти, Ак-Кем. Олордын
бириккен жери түп-түс ак жалаң боло берген. Бу одор-суулу
элбек өзөктөрдө алдынан ла бери тодош, кыпчак, тоңжаан,
иркит, сойон сөөктү улус журтаган. Олор совет жаң боло бе-

рерде, өзөктөрдүн белтириндеги акка жуулыжып, колхоз, журт төзөгилеген. Ол журттын ады Бешпелтир, колхозтын ады «Кызыл Алтай» болгон. Онон Эликманар аймакты Шабалин аймакка бириктирер тушта жаңы Шабалин аймакта Бешпелтир деп эки журт боло берерде, Бештин Бешпелтирин—Беш-Өзөк эдип өскөртө адагандар. Эмди Бештин беш өзөгинин белтиринде Беш-Өзөк деп жаңы журт туру. Мен жаңы деп тегин айтпай жадым. Бештин беш өзөгинде чачыны жаткан бештин улустын бала-барказы жаңыдан чечектеп тургандый өзүп-көптөп калганчы жылдарда төрт-беш кып туралу, жаңы элбек ле жарааш туралар тудуп, элкем-телкем журтап жадылар.

Бу элбек ле телкем өзөктөрдүн ар-бүткени мындагы журтаган улустын кылык-жагына, жадын-жүрүмине жакшынак камаанын жетирген. Олор омок кылык-жаңду, кожон-ойын сүүр, жайым жүрүм-жадын сүүр улус болуп калган. Беш-ичинингу улусынын жаң-кылыгынын база бир аңылузы — олордын жалакайы, күндүзегин. Бештингу улусу, той болгон, куда түшкөн, айылчы түшкөн айылга качан да куру барбас. Кыйалта жоктон тудунчакту барар. Бир де булкунчак болзо аракылу, курут-быштакту баргылаар. Өскө жерден келген кижини кый-алта жогынаң айылдарына кычырып, күндүлөп тургулаар. «Солун кижини жаман айдып барды» — дежер. Улусту күндүлөп, көдүрүп тургулайтанынаң кожонго киргени ол ине: «Беш-ичине баргажын, беш конокко байрам жер. Ада-Бешке баргажын, алты күнге байрам жер».

Беш-ичинингу улусынын база бир аңылузы — олор чечен тилдү, уткачы ла кожончы улус. Олор кожондон билбес, куучындаң билбес улусты «эттү жарын омырып болбос, эки сөс-ти колбоп болбос» деп шоодып та тургулаар. Мен Беш-ичинингу бир кезек кожондорын бичип тура, олордын кезигинингу учурын мынаң ары жартап ийер күүнүм бар. Кожондордо Каргысту деп жер учурап жат. Каргысту — ол элбек өзөк. Ол сүрекей аңдык жер. Мында кандый ла аң бар. Элик, сыгын, айу, бөрү, түлкү, шүлүзин, тийин, камду, ирбис те учурап турар. Өзөдөң бери мында Тоотойдын кыпчактарынын аңдап туратан жери болгодый. Олордын кезиги мында журтап та туратан ошкош. Мында Тоотойдын кыпчактарынын өбөкөлөринингу бирүзи — Көөрчөктингу адыла адалган кобы ла бар. Урсулдан чыккан Тоотой деп өзөк лө Бештең чыккан Каргысту деп өзөктөрдүн баштары биригип калган. Бу аңдык, кышкыда кандый ла аңнынгу изи учурап турар истү жерди улус темдектеп, «Кары истү, кар истү, карлу жадар, карлу кышту» — «Кар кышту» деп адагылап, байла, мынаң ары Каргысту болуп адалганы ол.

Беш-ичинингу кожондорында Адаткан деп сөс учурап турат. Адаткан — Бештең чыккан элбек өзөк. Мынаң озо бу өзөктө журтаган кижини өзөктин бажына чыгара жортуп баргажын, удурас сары ат минген кижини сайгалатканча сүрекей

түрген жортуп келген. Олор жолыгыжып куучындажа берген. Күн удурат-түш боло берген. Сары атту кижиге айткан: «Мен бүгүн Оймонноң чыктым, бүгүн ле Ман-Жүрек деп жерге једер керек»—деп айдала, мендештү өдө жорткон. «Акыр, бу бүгүн Оймонноң чыктым деерде, кандый түрген келген? Мынын ады малдан башка мал болбой» деп кайкап, Бешичининг кижизин кайа көрүп, сары аттын жорыгын соныркашиндей берген. Көрөрдө, сары ат жерге тийбей, үстиле кайкалап бараткандый билдирген. Лаптап көрзө, сары аттын эки колтыгынын алдында канаттар элбендеп баратканы көрүнген. Байагы кижиге аттын канадын көрүп ле ийерде, сары ат оны адып ийгендий, жыгылып, өлө берген. Мынан улам Жабаган-Бажындагы боочынын үстиндеги ак тепсенди «Сары ат», «Сары-Арт» деп адаачы болгондор. А бу элбек өзөкти Ат атырткан учун Адаткан деп адагандар. Мынайып, Бешке кирген база бир элбек өзөктинг ады Адаткан болгоны ол.

Кезик кожондордо «көрүшкен», «айдышкан» деп сөстөр учурайт. Ол сөстөрдиг учуры мындый: тойлордо, ойындарда уул кыска туштаган, оныла танышкан, үүрелешкен. Је олор биригип айылду-јуртту болбогон. Олор бой-бойлорына туштажарга күзөп, сагып, ол күүн-табын шак андый кожондордо айдып тургандары ол.

«Акча көзи толбулу», «көзөр көзи толбулу көк бором кандый ат эди», «көргөн көзи каткылу көрүшкен кандый кижиге эди». Мында «толбулу» деп сөсти јартабас арга јок. Кезик жылкы малдын көзининг алдында чийү бар. Ол чийү терен, билдирлү болгондо, аттын көзи јаан, јараш болуп көрүнөр. Шак ондый чийүлү көстү атты көзи толбулу, көзи јараш ат деп айдатан.

Кезик алтай кожондор үйеден-үйеге улалат, чактар өткөн. Албатыда озогыда бштүлерге јууладып, олјолодып турган кыйын-шыралу өйдөг арткан да кожондор бар.

Јалбак шалду өдүкти
Јаба тарткан Эн-Учук
Јамаң чактын ойинде
Тыныс калган Эне-Алтай.
Бурамайлу өдүкти
Буза тарткан Эн-Учук.
Бускаланду чак тушта
Тыныс алган Алтайыс.

Бу кожонды кыпчак сөөктү Јабыштаев Калан деп кижиге (бай ады Каакаш) сүрекей чичке, коо үнле кожондоп, јашкайактыган көзин арча согуп отурганын бис канча ла катап көргөнис. Чактар өткүрө изин-јолын таап, бистинг өйгө једип келген алтай кожондорды бис өскө дө темдектерден көрүп алар аргабыс бар.

Алтай кожон јангыс ла өйлөр өткүрө, үйеден-үйеге улалып келип турган эмес, је анайда ок аймактан аймакка, јурт-

таң журтка, өзөктөн өзөккө көчүп турганы база бар. Ада-Төрөл учун Улу жуунун жылдарында Кан-Оозы аймакта Экинурдын саар уйлары Беш-ичине турган. Мында уйлар кабырып Брысов Баапай деп киж иштеген. Ол киж иакшы ат минерин, седекел ийерин сурекей суйтен. Бешпелтирде Баапай жогынан той, ойын болбойтон (Брысов Баапай эмди жажы једип карыйла, божоп калган) ол киж тойдын ойынында:

Быргастунын учугын
Быргай јелген эрјинем.
Бу мынайып јурерде,
Буурым алган көбркийим —

деп табышкак айдып кожондогон. Кожон улуска јараган. Мынайып, Кан-ичинин кожогы Беш-ичине келгени ол. «Быргай јелген» дегени, учукты эбире бура согуп, сурекей турген јелип ийгени. А Ортолык деп јер Беш-ичинде база бар. Бештин улузы кожоннын эжерин чумдеп алгылаган:

Ортолыктын учугын
Орой јелген эрјинем.
Озогыда јаш тушта
Санаам салган көбркийим.

Јаламаннын агажын
Јара тарткан ат кандый.
Јагыс көрбөгн көбркийди
Јаба тарткан бис кандый.

Јегемнин агажын
Јае тарткан ат кандый.
Јч көрбөгн көбркийди
Јуре тарткан бис кандый.

Көрзөөр дө, Ондой аймактын журттарынын бу кожондорын Беш-ичинде де, Кан-Јабаган да ичинде кожондоп јадылар. Бу чечен тилдү кожондор јолын таап, кайда ла төрөл кожондор болуп калган.

Бештин кезик кожондорында «салкын соккон сары чөл», «куйун соккон куба чөл», «сангыскан учуп јетпеген сары чөл», «кускун учуп јетпеген куба чөл» дегени учурап турат. Мындыј сөстөр кожондорго албатынын оос творчествозы ажыра, чөрчөктөр ажыра келген деп јартаар куйним бар. Албатынын көп чөрчөктөринде чөлдөр керегинде бу сөстөр учурап ла турат.

Кудага, кудагајга учурлаган кожондордо «ан эликтин мойногын армакчы эткен адазы» деп сөстөр бар. Алдында армакчы-буу јок болгондо, анчы улус куран эликтин мойнын терезинин тугин бычакла кырып ийеле, ол терени (мойнокты) узада тилип, топсыда кургада ла, талкуга јымжада талкыйла, ыштап койор. Мынайып этсен армакчы бек те, јымжак та, јутка өтсө катпас та болор. Шак бу иш «ан-элик-

тинг мойногын армакчы эткен адазы» деп кожонго киргени ол туру.

«Шоодылгандар ла кекеништер» деп бажалыктын алдындагы кожондордо «токым алды токпок кер», «кејим алды алды кекпек кер» деп сѳстѳр учурайт. Мында улус аттын јаманын кѳргүзет. Мында оборы кичинек кејимнинг ле алдында кичинек кажан кер атты айдадылар. Ол ат туйлаардан болгой бойы да арайдан кўкпендеде јелип отурар. «Токым алды токпок кер» — камчы јогынанг баспас јожон, оборы кичинек, кер ат. Табышкактын экинчи бѳлүгинде улус јаман, јут, јозок болор аргазы јок јүрүмдү улусты шоодып јадылар. «Кепке кирбес тагмалар, кемди шоодып айдар ол?» Ондый ујан (јалку, шалырт, аракычы, тѳгүнчи, уурчы) кылыкту улус ѳскѳ кижини шоодып айдар аргазы јок. Олордын јаман кылык-јангы ѳскѳ кижини шоодып ийерге буудак эдип јат.

Бу ла бѳлүкте «Ўзүндешкен тагмалар үйделикке эш болбос», «Қопшындашкан тагмалар конолыкка эш болбос» — мында шоодылганнын ачу-корон сѳстѳри јенил јүрүмдү, кейкебизин кылык-јангду кыстарга ла келиндерге ууланат. Шак ондый јенил јүрүмдү кей-кебизин кижи јурт тудар, балдар табар, чыдадар аргазы јок. Онын учун олор кыска да ѳйгѳ, бир де конокко, бир де үйдеге «конолыкка», «үйделикке» эшнѳкѳр болор аргазы јок.

Улустын јан-кылыгында кандый ла једикпестер, тутактар бар. Шоодылганнын ачу-коронду чактырмазы шак ол једикпестерге ууланган. Кезик улуста ѳйиненг ѳткүре күнүркек кылык бар. «Бодоп күнүркеген тагманы, акыр болзын, берерим (кѳрѳрим)». А кезик улус јаантайын ѳскѳ кижиге атааркап, күйүнип јүрер. Олорго удур кожоннын экинчи бѳлүги ууланган: «Адаркаган тагманы (га), акыр болзын, берерим (айдарым)».

Беш-ичинде шоодып эмезе кекенип айткан кожондор кѳп. Бирде шоодылганнын коронына чыдабай, кезик улус ачыныжып, ѳѳркѳжип те јат. Онын учун ачу-корон сѳстѳрлү шоодылгандарды айдардан озо кажы ла сѳсти шингдеп, кемјип алар керек.

Беш-ичининг кожондоры кѳп лѳ јүзүн-башка. Мен олордын кезигин ле айттым. Је бу да табышкактар менин јерлештеримнинг јаан јүрегин, јалакай јан-кылыгын, чечен тилни, бийик јайалтазын элбек јонго кѳргүсти ошкош.

Алтай кожон—албатыда. Ол јүрүмле тудуш. Јүрүм бар — кожон бар. Јүрүмнинг учы јок. Кожоннын да тўби јок. Алтай кожон калганчы ѳйлѳрдѳ јангыдан катап ийде алынат. Тойлордын ойынында алтай кожон јынгырайт. Улус колтыктажып, араайынанг јайканыжып, коолодо кожондожот. Чактар ѳткѳн алтай ырызыс — сүйнчибис.

Алтай кожон керегинде айткамда, бичинчи Бронтой Бедюровтын куучыны санаама кирет. Ол мынайда эске алынган:

«Бис: Москвада үренип турарыста, бир катап Јер-Алтайыс санаабыска кирерде, бис, алтай уулдар, үн бириктирип, алтайлап кожондогонус. Коштой отурган татар нөкөрис бистин кожонгысты тыгдап-тыгдап угала, күнүреде ыйлай берген. Онон ол биске атааркап мынайда айткан: «Слер кандый ырысту улус! Слерде бойоордын укту-төстү, жебрен сыркынду кожондор бар эмтир!»

Беш-ичинде јангыдан јүрүм јаранат, јангы кожондор чүмделет!

Э. ЯИМОВ

ТОМ СУУДАН КЕЛГЕНИС

Мен бойымнын угы-төзим керегинде кыскарта бичип ийер деп санандым. Ненин учун дезе, ол, айса болзо, кажы бир тушта история шингдечилерге керектү болор.

Алтайыстын кеен ле јараш јерлеринин бирүзинде — Беш-ичинде Ойношев деп өбөкөлү улус јуртагылайт. Олор бойлорынын сөөгин кара тодош, кезикте дезе казак тодош деп адангылайт.

Јилбиркедетен неме — ненин учун олор бойлорын казак тодош деп аданганы. Мынызы — сөөктөр бойлорынын ичинде ненин учун база канча-канча бөлүкке бблинген деп сурак-ка каруу беретен шүүлтелердин бирүзи болгодый.

Бистин ук мынайда барып јат: менин адамнын ады Петек, таадам Эчиш, таадамнын адазы Ойнош, Ойноштын адазы Каштай, Каштайдын адазы Јастакоп, Јастакоптыйы — Калјанай, Калјанайдыйы — Ыргай. Озодо өбөкөлөрим Том суунын јанында јуртагылаган. Онон ого орус улус келип, көптөгөнинен улам, бежинчи адабыс Јастакоп олордон ырап, бери, төрөгөндөри јаар — Экинур, Јабаган, Кан-ичинде јуртагылаган Каннын кара тодошторы јаар көчкүлөп келген.

Кара тодош сөөктү Ыргай деп атту өбөкөм, алдында Төрбөт, Монгол јаар садыжып јүреле, ондо айга-күнге, тайгаташка тайарга белетеп койгон бир ап-апагаш чырайлу сүрекеј јараш кысты уурдап экелеле, бойына эш эдип алган. Онон ол баладан улам, бистин ук эбеш көптөп келеле, казак тодош деп аңыланганы ол. Бу кыс казак укту ба, айса монгол укту ба—база чокым јарт эмес. Эмди бу ук тын ла јаан эмес. Көп улус граждан јуунын өйлөринде божогон ло кырылган. Је, ол керегинде өскө куучын. Олордон арткан эки карындаштан — Эчиш ле Өчөш деп улустан таркаган улус эмдиги Ойношевтер.

В. ОЙНОШЕВ

Казак — орус эмезе казактарда службада болгон тодоштор.

КОЖОН

(Куучын)

Айас, је куу тегерилү, ару, соок орой күски күн турды. Төрт-беш күн мынан озо түшкен кар жалаң жерлерде чокырай-та кайылып калган жатты. Эбире турган кырлардын аркалары корон-сары бүрлерин салкынга кактадып, карара берген турдылар. Ондый да болзо, деремненин тууразы жаар чөйилип барган кобыда сап-сары тыттар, ак-чабыдар кайындар көрүнөт. Жаан кырдын эдегинде обоолор эрикчелдү карарат, олордын бери алдында, кыранын ордында, салам обоолордон кем де арбанып, уйлар сүрүп турды...

Деремне эмди жаңыс кыш келерин сакуп, чанкыр ыштарын араай өрө чоройлодып, тымый берген жатты. Бу серүүн күнде жаңыс клубтын жанында улус көп болды: кышкы-кыйгы, каткы, кокыр. Улус отурар эдип брезентте үстин бүркеп койгон машинага калактажып, чечеркежип, кыстар, уулдар чыккылап турдылар.

— Чураналарын, балалайкаларын ундыгылап койдың, көргүлө! — деп, совхозтын парткомунун качызы, узун сынду кара чырайлу кизи, жакып турды.

— Менин кичинекей чамаданым кайда? Бастыра кийимдерим ондо, ол жылыза... не де болбозым! — деп, машинадан кандый да кыс кыйгырды. — Бу бир күрүм жажырып салган туру не! Көрмөстин мында не кереги бар?.. Кажы берет!

Уулдар кокырлажып, каткырыжат.

— Же ары капшай атангыла дийдим! Бу деремнеден чыккылап та турганча күн ажатан эмитир! — деп, парткомнун качызы база ла такып кыйгырат.

— Жо-о, калак, Ак-Белтирге једип те турганча кижинин кол-буды сынып калар болбой — деп, кем де калактайт.

Учында машина араайынан јайканып, күски јолдын чылчырык балкажын чачылтып, ичкери мендеди. Јолдын эки јаныла чоокыр карлу соок јаландар элестеле берди.

Бу Ак-Белтир деп өзөктө колхозко ойын көргүзип бараткан уулдар, кыстар болгон. Былтыр Ак-Белтирдин јииттери бу јерге келип, сүреен солун, эптү ойындар көргүскөн.

— Эзенде бис слерге једерис! — деп, ол тушта парткомнун качызы мактанып ийген. Эмди күс келип, совхозтын ишчилери ончо иштерден бир эмеш токынап, јайымжый берерде, бу сурак совхозтын текши јуунында шүүжилген. Онын кийинде бир канча уулдар, кыстар комсомол организациянын качызы Учур деп кыска баштадып, жарым айдын туркунына белетенген. Эмди 7-чи ноябрьдын байрамына төрт күн јетке-лекте, олор Ак-Белтирди көстөп атанды.

— Уйатка ла түшпейтен болзоос — деп, Учур калактап баратты. — Олор эмди бисти өнөтийин сагыгылап жат. Бистен артык эмеш пе деп санангылап турган болбайсын.

— Сен, Жалатай, өткүрө узак бијелебе, уул. Ойи-кемин база билер керек не... Такылдадар ла такылдадар... Торт кижинин кыжыгы курыыр — деп, Тания арбанып ийди.

— Сен меге база көп кејирин кырландан, үнин тыркырадып, кожондобо! — деп, онызы айдынды.

— Же, же, болор!! Художественный самодеятельность дийт мыны база — деп, Учур токынадып ийди.

Машина эмди түс жалаңла бир аай күүлеп, жымжак барып жатты. Ончозы нени де тыгдап бараткандый тымык болды. Агын суунын ол жанында саста бу јердин улузынын эткен оболоры көрүнөт. Јайгыда јикти төмөн чапкан јолдордын јажандары јажарат. Эки ле ай мынан озо ол төгдөрдө лө элбек саста эзинге кийимдери элбиреп, кожондожып, улус иштеп јүргөн. Эбире чечектер, узун јажыл өлөңдөр турган, тууразында ашта бөднөлөр быйтылдажатан. Јайдын өдүп сала бергенин көрөргө кунукчылду болды. Эмди күс, удабас ла апалагаш кыш келер. Салкындар... сооктор... шуургандар... Ойто јайга, јайканып туратан јажыл өлөңдөргө јетире, кандый узак...

Машина ойдык јерлерге секирип, калырап, ойто ло коо күүлеп, ичкери мендейт. «Ары ла капшай Ак-Белтирге једетен болзо... — деп, Учур сананат. — Ох, ондо барзаас, не болгой не?..»

Уулдар куучындажат, шымыраныжат, неге де эптешпей тургандый болдылар.

— Не болгон? — деп, Учур сурады.

— Бу бир уулдын үни тунуп калган. Эмди кожончы јок! — деп, кем де айда салды.

— Чын ба, кайткан?

— Та, билбей турум — деп, кожончы Мерген шыйкынып айдынды. — Байа эртен тура эмеш бакурылым ачып турган, керекке де албагам...

— А, үнин ойто јарый берер — деп, Мергенди нөкөри токынадат.

— Ол ту-ку, төмөн суунын јанына машинанды токтодын ий! — деп, Учур кабинаны токылдадып, шоферго кыйгырды.

Анча-мынча болгон кийинде машина күрди кечеле, суунын ол јанына токтой берди. Ончолоры машинадан калактажып, каткырыжып түштилер. Телчип баскылайт, колы-будын чөйгилейт. Мергенди көрүп, соныркажат:

— Түниле аракыдаган болорын ба?

— Нени ичкен, уул?

— Тф-үк! Мындый үнле сен курсак та сурап ичип болбозын.

— Чек Јалмай-эштин эчкизи чилеп маарап турган да...

— Бу, ден, оозыңды суула-эшле жайзанг — деп, Учур эп-аргазын таппайт.

— Суула жайарга ондо тоозын толуп калган эмес — деп, Мерген шымыранды.

— Оозыңды ачсанг, уул? — деп, кем де соныркады.

— Ондо не кирип калган болор деп? Онон нени көрөйүн деп?

— Эмилдей, сенин байа салып алган чий жымырткаларың кайда? Бир-эки болчогуң бери экелсенг — деп, Учур Мергенди жединет.

Мерген жымырткаларды ойго соголо, ончолоры албадагылап турарда, экилезин ичти. Эмди ле жаранып, жагарлай бетретен чилеп, ончозы Мергенди унчукпай аяктагылайт.

— Ма, үним там туна берт, уулдар! — деп, кенейте Мерген шыйкынады.

Бир канча ойго ончозы тымып, база жаңыс машинанын күркүрегенин угуп бараткандый отурдылар. Ак-Белтирге тамла жууктап келеткендерин Учур коркымчылу сезип, нени эдерин билбей турды.

— Бу уулдан неме болбойтон эмтир — деп, учында ол жарт айтты.

— Сөс чыгара айдып албай турган кижин канайып кожондойт? — деп, ончолоры жөпсизгиледи.

— Таң алдынан кожондойтон уул кижин керек. Ол жокко бастыра программа үрелип жат—деп, Учур санаазынын бажына чыкпайт.

База бир канча километр жерди омор унчугушпай өттилер.

— Сен кожондоорунг, Жыман! — деп, Учур кенетийин жаанында отурган уулду чочытты.

— Канайып?

— Канайып та болзо. Той болгондо, түниле канайып чөйилтип-чөйилтип кожондойдунг?

— Же ол... Алтай кожондордо.

— Өскө кожондор алтай эмес пе?

— Ол... Клубтын кожондору не... — деп, Жыман актанды.

— Кандый да болзо, кожондоорунг. Белетен! — деп, Учур ого катуу жакару берди.

— Жайгыда өлгөн чаап жүреле, «Алтын-Көлдү», «Ак кайыңды» не аайлуу кожондойтон эдинг — деп, Эмилдей айда салды. — Албадан ла, кожондоп ло ийеринг.

Жыман кожондоорун сүйүтөн уул болгон. Кинолорду көрүп, артисттерди сүйүп, база омор чылап кожондойтон болзом деп көп сананатан. Онон ло улам ол клубта кандый бир ойындарда жаантайын туружат. Жыман сегиз классты божодоло, бир эмеш оорыйла, онон ары үредүзин таштап, совхозто экинчи жыл иштеген. Онын кийинде черүге барала, былтыр күскиде жанып келген. Өткөн кышта айылдуу болгон, эмди бир ай болгон балалуу.

Жыман өскө журтка келеле, сценадан канайда кожондоорын сананып, өкпөөрип отурды. «Менин чын ла кожондойтон ойимнинг келгени бу болбой — деп, ол сананат. — Кезик артисттер база ла мынайып кожончылар болгон не, озор база ла мындый учуралдардан баштаган... Эх, канайдар?.. Мен чын ла атту-чуулу кожончы боло берген болзом!.. Албатынын кожончызы... Алтай кожондорды не аайлу кожондоп тургайым не! Чындап та, кожондорды кижиден башка база кем кожондоп турган!.. Бисте, ден, жажына, бу канча жылдарга бир де катап жаан кожончы болбогон не! Мен болор эдим...»

Жыман мынайда сананып, учында ненин учун алтай жаңы кожондор жок деп суракка жетти. Кожондор ас, сүреен ас... Өскө республикаларда бойынын кандый ла кожондоры бар.. Кезикте кожондойын да дезен табылбас бистен.

— Бу мыны канайып бичигилеп болбой турган? — деп, Жыман санаазын чыгара айдынганын билбей де калды.

— Немени? — деп, Учур кабагын түүди.

— Алтай кожондорды канайып бичигилеп болбой турган деп айдадым. Бир-экиден ле сүрекей де жакшы эмес немелер бичигилеп салар — деп, Жыман айтты. — Эмди поэттер де көптөгөн, музыканттар да бар деп газеттерде бичигилеп, радиоло мактагылап турар, онон көрөр болзон, не де жок. Же биске жакшы көп кожондор керек не? Канча жылга сакыйтан, нени сакыйтан?

— Же, бу да бар кожондорды кожондоп ийзен. Ак-Белтирге барала, кожондоорунды санан — деп, Учур кезетти.

Ак-Белтирге озор энирде жеттилер.

— Же кандый жеткилеп келдигер? — деп, колхозтын парткомы озорды уткыды. — Же ондо, совхозтын улузында, не солундар бар?..

— Бу слер бир ле болгон байрамнын бойында не келбедеер, бир уула кожо жырган ийер эдис? Айса слер байрамга жетире жүререер бе? — деп, Жыман тышкары амырап турарда, бир карган өбөгөн басып келеле, сурады.

— Жок, бис бүгүн көргүзеле, эртен жанарыс. Байрам тушта бойыстын деремнебиске база көргүзер керек — деп, Жыман жартады.

Колхозтын клубында улус жык ла толтыра болды: отургандары да бар, тургандары да көп... Ойын башталардан озо колхозтын председатели куучын айтты.

— Бистин эки өзөктин ийиттери кожон-комытла маргыжып жат. Былтыр бистин уулдар, кыстар озорго барып көргүзип жүрген, быыл озор келди. Бу сүреен жакшы керек — деп, председатель темдектеди.

Онын кийнинде сости Учур айтты.

Учында концерт башталды.

Элден озо бир канча кожондорды хор баштады. Озор ончозы тапту кеминде өдө берди. Колчабыжулар да болды:

Эмилдейдинг кожондогоны улуска база јарады, «бис!» деп кыйгы да бир-эки оос угулды. Јалатайдын бијелегени ле эмеш эптешпей калды. Ол канча катап айланып келип, ойто ло тыр-сылдада бийелеп, алакандарыла чабынып турат. Учында онын јук арайдан божой бергенине улус тын кол чабынды.

— Кече мен не деп айттым? — деп, Јалатай једип ле келерде, удур Тая чурап барды. — Улустын чырайын да көрү турала, кизи токтой бербес пе? Кезик улус көстөрин јумала отурган, көрбөдін бе?!

— Бир-эки ле тебинеле, кизи канайып токтой беретен уулар? — деп, Јалатай аайлабады.

Јыман бойынын ойин сакуп, типилдеде согулып турган јүреги торт ло оозынан чыгара чарчай бергедий, базып турды. «Тудунар ла керек, оног башка неге де јетпезин» — деп ол бойын токынадат.

— Эмди Қайдаков Иван сүүш керегинде кожондоп берер угыгар! — деп, конференсье жарлады.

Јыман сценага чыгып ла келерде, јүреги торт көксине бадышпай барды. «Бек тудун!» деп, ол бойын база ла токынатты.

Элден баштап кожон кем јок ло бараткандый болды. Улус та чек тымый берген. Јыман база ла бир көрзө, бир колы кайдаар да чөйилип баратты. Ол оны капшай ла бойын тартты. Эмди ойто экинчи колы кайдаар да туура баратты. Ол эки колын кабыштыра бек тудала, кожондоор деп сананды. Бир ле билинип келзе, ого чурананын үни угулбай тургандый болды, бойынын да үни үзүктелип, чек чыкпай барды. Ого јөткүрер күүни келди. Қандый да табыш угуларда ол көрзө, баштапкы рядта отурган кыстар бой-бойына јөлдөни-жип алаала, тыйтылдада каткырыжат. Јыман чек алаатыды, эки колы чек ле уур боло берди.

— Алтайлап кожондоп ийейин бе, сурап турган болзо?! — деп, ол кенейте бойында айдынды, чын ла алтайлап чөйилтип ийер күүни келди.

Терлеп калган Јыман сценадан једип келерде, кем де не-ни де айтпады. Олор өскө номерлер белетеп жүгүргилейт. Учында база ла Тая тудунып болбоды:

— Сүүш керегинде кожондобой, ого јук бозу-торбок керегинде кожондозо кайдар! Бу кайткан кал-тенек улус?!

— Јыдыба, ден, јыга согуп ийерим, бала! — деп, Јыман өскө айдар сөс таппады.

* * *

Совхозтын артисттери Ак-Белтирден тагары јуукта атанала, јерине талтүштин кийнинде једип келдилер. Јыман айлына кирип ле келеле, «бажым оорып туру» деп орынга јада берди.

— База ла ичиндин не? — деп, ўйи сурады. Ыман кынгыс та этпеди. Ол ончо болгон керектердин уйадына чыдап болбой жаткан. «Кайткан неме деер, не кожондодым болбогой. Тф-ўк, кўрўмди мыны! — деп, бойында арбанат. — Эмди ол жердин улузы нени санангылайт не? Каткырыжып турган болбой».

...Эртен тура озор уйаттан качып бараткан чылап, мендеп атанала, жерине жеткенче жолой нени де куучындашпаган, жагыс ла эки-бир ле сўс айдыжып келген. Ыман дезе торт ло машинадан тўже секире бергедий келеткен. Ончолоры бой-бойына кўрўп болбой, туура кўргўлеп алган отургылаган.

Ыман эмди оны ончозын ойто сананып, торт ло жерге кире бергедий жатты. «Кўрмўстин кожонын база кожондойт эмежим бе!» — деп ичинде чертенет. Ол база бир эмеш тым жадала, кенейте тын тўкўринеле, андана сокты.

— Бу кўрўм канайдат, бала чочыдып! — деп, ўйи коркып арбанды. — Нени тыгып, ичип ийген бу? Бастыра бойы аракы-га кўйўп бараткан болор бо?

Туранын ичине ойто ло јарт эмес тымык тура берди. Арай-лада толгоп салган радиодон кандый да ару, коо кожон угулат. Қайда да ыраакта кандый да кыс бастыра ўзўк-јўрегинен сўрекей эптў, ўткўн кожондоп-кожондоп турды.

К. ҚОЗЛОВ

УИАНОВ УИЛАРДЫ КЫЙНАГАНЫ

Кеен јас тууларда јатты.
Кедери ончозы јажарган.
Је уйкучы Уйанов јасты
Уткырын чек ундыган.

Қамык ўлўн ўскўн
Қапталга арай тийбей.
А колхозтын јааны ўгўўн:
— Акыр, онон до этпей.

Айылдаштары обоо салган
Айас кўндерде ал-камык.
Уйанов одузы јайканып,
Уручканы јангы ла туткан.

Сводка сакып аймак,
Звоноктожы сўреен.

— Олӧн кандый? — Калак,
Ойиненг озо бӱткен.

Кӱс келет. Куштар
Кӱӱлеп тӱштӱкти кӱстӱйт.
Кенете бир кӱн кар
Кеен јаландарды бӱктӱйт.

А колхоз кереги ујан,
Азыралы тӱрген короды.
Арык-тарыска ујлар
Арадагылайт дворды.

Аргазын таппай Ујанов,
Ач-амырынан астыкты.
Черийнеле ујмалып,
Черкийттеп глаын карыкты.

Эртелеп турат. Эжиктен
Эски — «Волгазын» чыгарат.
Айылдаштарын эжиктеп,
Азырал сурап мантадат.

Айылдажы дезе кымакай,
Алдында кышты сананбай.
— Азыралым ас, кудай!
Аспандый болбо! — деп айтпай.

Салаарып чек ле Ујанов
Санаага келди учында.
Улузын тӱрген јуујла,
Улуркады куучында.

— Молодец, уулдар! Давай,
Малталарды алаар.
Аркага чыгып капшай
Агаш бӱрин чабаар.

Телеге-чанака чоккор,
Телкем дворго јайгар.
Сӱт те, эт те болор,
Сӱрекей кыштаар ујлар.

Тогы коркыш, улустар,
Толтыра витамин дежет не.
Анда јулук та, ӱс те бар,
Анан да ӱскӱ та не де.

А Чатылдагылайт малталар,
Чакырууш соокто иш кайнайт.
Чагалдар ла аспактар
Чала јулдама калгылайт.

Уйанов андый арга таап,
Уйадынан айрылган.
— Правильно, так! — деп мактап,
Правлениези јараткан.

Торбоктор мындый курсакка
Тойоло, торт мөөрөбөйт.
Зоотехниктери мал-ашка
Соот то эдип, көргүлебейт.

Ончозы ла азырал,
Оок бүрлер ле чырбагал.
Је өрөлөбөйт, удайт
Өлүмзе көстү уйлар.

— Эм нени эдер? Канайдар? —
Эригет Уйанов катап ла.
— Буларды неле тыктырар,
Буудайла ба, калашла...

* * *

Јаландарла јас алтайт,
Јайым ла јум бүктерле.
Чабындар койып, јыгылат,
Чалгылар сагып чөкөйлө.

Јуляш сүүйтен бедигер,
Јуляйташты таштагар.
Айылдар сайын кетпегер,
Араланып качпагар.

Қағандарда, јанғырда
Кайнап турзын өлөң иш.
Такып келер кышқыда
Тарбайзын уйларыс.

Ш. ШАТИНОВ көчүрген

**ЧАДЫР АЙЫЛДЫН
ОЧОГЫНДА**

Чадыр айылдын очогында
От араайынан өчүп калат.
Жаңы чыккан ай өрөлөп,
Карачкыл өзөкти жарыдат.

Жылу салкынга энчейип мөштөр,
Жаскы түндө араайын шуулаган.
Кырдан түшкөн жеңил салкынак
Кара чачтарымда ойногон.

Ыраак агаштардан күүктин үни
Үн алыжып токтобой жаңкылдайт.
Көк ынаарга бастырган кырлар
Чанкыр Алтайды айланып курчайт.

Жас келип жат. Бийик туулардан.
Көк-тамандар аркада көрүнөт.
Жиит жүрегимде өчкөн от
Катап ла өнгөйп күйөт.

КЕЕНДИКТИҢ КЕЕН УЛУЗЫ

ОЙЛОР ЛӨ УЛГЕРЧИЛЕР

Алтай совет үлгерлик (1917—1987 жж.): Антология. — Алтайдын бичик чыгарузынын Туулу Алтайдагы бөлүгү, 1987 ж., 448 стр.

Алтай үлгерди узак шингедис. Чүмдү айтса, ајыктап, тындап, кемјип ле «амзап» та. Шингеген сайын там јараш кеберлү ле ойгор сөстөрлү боло берет.

Алтайдын бичик басмазынын Туулу Алтайдагы бөлүгү 1987 жылда кепке баскан «Алтай совет үлгерлик» деп антологиянан бежен кирези автордын үлгерлерин кычырала, озор јайалгазыла, билериле эмес, ой лө јүрүм аайынча ағыланат деген түп-шүүлтеге келдим. Ойдин некектези ле јүрүмнин ајалгазы озордын бойлорын да, үлгерлерин де мынайда јайаган деп айдар күүним бар. Ненин учун?

I. 1920—1940 жылдардагы баштапкы үлгерчилер бичиирге албаданган эмес, ой лө јүрүм озорды албанла бичиткендий. Озордын кажызы ла бойындын ойинде амадузы ла тартыжузы керегинде бичиген. Озордын ойи јаан амадунын ла калапту тартыжунун ойи болгон. Озор — М. Эдоков, А. Тозыяков, А. Модоров, И. Тантыев алтайларды ай-карануйдаг айрып, ак-јарыкка чыгарына учурлап, тагдакталып таг атканы, та-мырланып күн чыкканы керегинде бичиген. «Айтканысты угугар, ак бичикти алыгар!» деп кычыргандар.

II. Чагат-Строев, А. Чокков, Ј. Бедюров, А. Эдоков кара јыланын уйазы болгон Кара-Корумды ла калыктын канын төккөн Колчактын калдыктарын кармап-шилтеп бичиген. Улу Ленинди тегин баатыр эмес, ойгор баатыр эдил көргүскен.

Озордын јүрүми де, үлгерлери де тартыжу болгон. Ол ой-дө мындый үлгерди озор көп бичиген:

Јокту-јойу бириксе,
Јонго туза јетирер.
Батрак ла јокту бириксе,
Байлар ла бийлер базылар!

Ада-энезин колчакчылар өлтүрип койордо, өскүстер көп арткан. Баштапкы коммунисттер ле комсомолдор јурттарда јоктулардын комитедин төзөп, ол өскүстерди корулаган. Баш-

тапкы үлгерчилер ого учурлап үлгерлер чүмдеген. Олордыг бирүзинде мынайда айдылат:

Ак-айаста шунгаи куштын
Канаттарын кей сыймаар.
Адазы жок өскүсти
Алаканла бис сыймаарыс.

Эжинип жүрген кастардын
Эки канадын көл сыймаар.
Энези жок көбөркийди
Эркеледип бис сыймаарыс.

Мындый үлгерди эмди кычырарга јенгил. Шыралаган өскүстер эмди жок. Ол өйлөрдө мынайда бичиирге де күч болгон эмей.

Ол тартыжунун өйиндеги үлгерчилердин кезиги өштөдип, актуга јабарладып ла буруладып, айдуунун јеринде божогон. Ада-Төрөлдик Улу јууда кызыл тынын бергендери бар. Оорып шыралаганча, тартыжала да божогондоры бар.

Јажыла олордын эн огожы Р. Сүрүлова бойынын күчи ле билери аайынча тартышкан. Кыстардын жүрүмин корулап ол: «Ой адалар-энелер, озогызынын калдыгы! Каан јаңы тужында калын јиген бедигер, Совет јаңы тужында садып јиирим дебегер!» — деп бичиген.

Мақтулу ла күндүлү жүрердег болгой, кыйа көрдүрип ле истедип те жүргендери бар болгон. Кайралдан ла сыйдан болгой, кезиги гонорар да албаган. Бичиирге мууканбаган, је бичибеске болбос — өй лө жүрүмнин некеלתезин бүдүрип бичигендер.

II. 1950—1970 јылдар алтай үлгерликтин аңылу өйи болгон. Бу өйдө орто ло бийик үредүлү, литература ла чүмделги јанынан билгирлү, кату тартыжунун некеלתезинен үлгерчилер бойлоры тыг күүнзеп бичигендер.

Шак бу өйдө баштап бичиген јайалталу ла јарлу үлгерчилер бисте көп. Олорды тоолоп бичиирге де күч. Је олордын ортозынан Л. В. Кокышев керегинде аңылу-башка бичибеске болбос. Ол бойынын «Туба» деп туујызында, 1920 јылдардагы үлгерчилер чилеп, јаан учурлу керекти јаңыс кижинин жүрүми ажыра сүреен чике бичиген. Аба-јыштын алтайлары кандый кылык-јаңду болгонын көргүскен. Кату тартыжулу өйдө ол кылык-јаң улустын жүрүминде кандый учурлу болгонын чечен, сүрлү сөстөрлө журап көргүскен.

Л. Кокышевтин он алты јаштуда чүмдеген үлгерлерин 1949 јылда кычырала, сүүмјилү кайкаган эдибис. Ол өйдөг ала онын үлгерлерин јаантайын соныркап кычырадыс. Эн јакшызын темдектеерге «Бичиктү кайа», «Алтай уулдарга», «Азыдан арткан кылыгыс», «Күски чечек» деп үлгерлерин талдап аларга келишти. Је оног ары кычырып көрзөм, ончолоры јакшы болордо, талдаарга да келишпеди.

Je бу өйдө албаданып, адааркажып ла өткөнижип бичиген үлгерчилер көптөгөн. Олор өй лө жүрүмнүн некейтесин, бойлорунун тузалу ла каруулу болорун керекке бодобой бичигендер. Жоннун керектерине, улустун жүрүмине үлгердин учурын ла кычыраачылардын жилбүзүн аяруга албай, анаар-мынаар бичип тургандар кычыраачылардын алтай үлгерге күүнин соодып ийгени коронду. Жаңы үйеде жайалталу уулдар ла кыстар бар. Je олор көп үлгер бичибей турганынын тосшылтагы база да бу керектен улам.

1970—1980 жылдарда алтай литературага жаңы жинт үлгерчилер келди. Олордын тоозында Бронтей Бедюров, Борис Самыков, Жыман Белеков ло өскөлөри де. Жаңы өйдин некейтесин билип, оны бүдүрерге жүткүп турганы олордын үлгерлеринен көрүнөт.

Темдектезе, Б. Бедюровтын үлгерлери өйлөрдүн үни болуп, өткөн өйдин кереестери, жаңы өйдин сүүмжизи, келер өйгө ижемжи болуп угулат. «Жер-суубыстын...» ла «Алтын күүктин жаңары» деген үлгерлер ар-бүткенди ле алтайлардын жүрүмүн күүлү кожон эди иет. Алтайлардын жүрүми Күл-Тегиннин күндеринен ала бистин күндерге жетире онын үлгерлеринде канайда да эптү айдыла берет.

Наукалык ишчи эмес те болзо, Б. Бедюров чын ла ученый-историк, этнограф ла лингвист, филолог. Бистин каргандардын ундып койгон сөстөрүн ол кайдан да таап алат. Алтай тил керегинде оныла сөс блаажарга күч. Дж. Лондоннын «Ак-Азузынан» да артык «Көк бөрүнүн» кожондорун үч катап кычырала, мынайда үлгерлеп айдар күүним келди:

Көк бөрүнүн жаңарын
Көп катап кычырдым.
Көмөкөй деп айтканын
Кемнен укканын кайкадым.

Б. Бедюровтын он алты жаштуда бичиген үлгерлерин 1964 жылда кычыргам. Онон бери улай ла кычырадым. Je кычырарге жеңил эмес — шүүлтези бойыныйы.

Б. Самыков кемди де өткөнбөй, бойынын көргөнүн билгенинче бичийт. Кичинек те немени жаан учурлу эди иет. Өскүс уулак эмезе жаан жамылу болорго ло бийик кайага чыгарга албаданган улус керегинде түнөй ле солум эди бичийт. Бойынын кылык-жаңын үлгеринде ак-чегинче көргүзөт. Онын шүүлтези агару ла чындык билдирет.

Ж. Белеков «Слердин жерде», «Бийик бол!», «Жолдордын будугы» деген ле өскө дө үлгерлеринде жаңы өй, бирлик телекейде колбулар керегинде жаңарлайт.

К. Кошев, С. Сартакова, Б. Бурмалов жараш үлгерлер бичиди. Тен олордын үлгерлерин сүүнип кычырдым. Ондый уулдар ла кыстар журт жерлерде көп.

Je бу 1970—1980 жылдарда баштап бичиген үлгерчилер-

динг кезиги школдо алтайлап үренбеген, үрензе де алтайлап билбес үредүчилер үреткен. Олорго алтай тил жетпей јат. Олор үлгерлерди орус үлгердинг кебериле, онынг ээжизиле бичиирге амадайт. Тил јанынан олорго јаан болуш керек! Је кем болу-
жар?

Бүгүнгү јиит үлгерчилер 1920—1940 јылдардагы үлгерчилерге түней. Ойдинг некелтезин ле јүрүмнинг айалгазын билип сурактарын таап ла талдап алала, ак-чегинче ле јалтанбай бичийдилер.

Азийгы үлгерчилер бир аай тартыжаачылар болгонын үлгерлери керелейт. Аргымай Эдоков сүреен чечен бичиген:

Беш адатан мылтыгыс
Бежен муннан көп эмей.
Алты карыш үлдүбис
Алмас ошкош курч эмей.

Јаңа Бедюров кезе чаап тургандый бичиген:

Кара сапту үлдүни
Карагол бажына кайрырым.
Узуи сапту үлдүни
Урсул суузына жагырым.

И. Тантыев бичиген:

Јаан-јаштыг јыргалы
Јараш бичик ичинде...
Қолхоз јурттыг јүрүмин
Јарандырган бичигис.
Қоштой өскөн балдарды
Үредетен бичигис.

Алтайлардын јадын-јүрүми јангырган ла јаранган. Оныла қоштой саң башка, качан да сананбаган ла сақыбаган кубулталар боло берди. Бүгүнгү јиит үлгерчилер ол керегинде билип, оны ондоорына ла јартаарына учурлап бичийдилер.

Ойибисте, алтайлардын јүрүминде не ле болгон. Оны чын көргүзери жаңыс та историктердин, јоннын каруулу ишчилеринин эмес, ол бистинг ончобыстыг, үлгерчилердинг агару кергис.

Ойди үлгер эмес, үлгерди ой јайап јат.
Үлгерчи ойди эмес, үлгерчини ой сулап јат.

Иженер ЧАПЫЕВ

АТТАРЫС ЈАҢЫС ЧАКЫДА

Акыр, акыр...

Мен бу кожонды качан уккан эдим? Менинг эди-каныматуку ла качаннанг бери шингеп калган сөстөр бу эмес пе?..

Аттарымс жаңгыс чакыда
Желер керек, үүрелер.
Алтайымс жаңгыс тужунда
Ойноор керек, үүрелер.

Жееренис жаңгыс чакыда,
Желер керек, үүрелер.
Жерис жаңгыс тужунда
Ойноор керек, үүрелер.

Туку качан туру не, туку качан. Бу сөстөр эмес, а кожонг. Жыгырап-жыгырап туратан кожонг болгон эмитир. Жаңгы чапкан өлөңнүн талчык жыды кижини тумалай согуп турар ырактардагы кобы-жиктерге шак ла бу кожонгды кожондоп, баштарыла кейтиге ойноп бараткан аттарыстын тискиндерин бир божодып, бир тартып, ишке барадатан эдис.

Ак жалангы жок болзо,
Адыс неге желетен?
Ат чакызы жок болзо,
Адыс неге тужетен?

Онон кере тужине иштейле, чала бозом эгир жапшыра катан ла кожонгыла жанатан эдибис.

Чичке кайыш камчыла
Чиче сокпоон эрjinем.
Чичке танга турала,
Чакы эребеем эрjinем.

Чек ле журтка бу ла једип келгенче, кожонгдорыс айландыра јер-алтайла кожо сыылап-сыылап туратан. Журттын карган-тижендери чадырларынан чыккылап келип, көстөрүн алакандарыла тагдактай тудуп, суражатан:

— Бу кажы јердин айылчылары болотон?

— Бистинг ле јердин эмес болгодый... — деп, бирүзи үшкүре салар.

— Э-ээ, чалто-о! Бистинг јерде кем мынай кожондойтон эди, өскө јердинг эмей мындый кожонг — деп, экинчизи тукутурылып, үни үзүлөр.

Чек учы-учында бу ла јаныла кожонгыла өткүлөп јаткан јииттерди бөкөйгилеп алып, жаңгыла ла таныгылап, јалмаштарына эки алакандарыла чабынгылап:

— Таай, бу бистинг өлөңгө барган балдар турбай! Тен јаңгарларынын өткүндерин, јалу-јиит көөркийлердин үндерин! Тан да макалду балдар бо-ол!.. Эмдиги ой јыргал не, јыргал... Тан эдин ји...

Эмезе јараш јайдын ичинде кандый бир той-көөрөм болзо, катап ла минген аттарын мактап па эмезе уулдар ла кыстар удуратедире маргаан кептү жыгырадатан эди:

Жееренис јелер болгожын,
Бис јелиште не болзын.

Бу кичинек ле журуктан Кепеш деген кижини слер жап-
жарт көрүп ийдигер. Чек ле тирү немедий. Шак мынайда жа-
ныс ла жаан жайалталу кижн бичиир аргалу. А теп-тегин ки-
жи мыны сананып таап та болбос, көзине де мынайда тирү
болуп көрүнбес. А теп тегин кургак сөстөрлө: ол малчы, ан-
чы кижн деп жаңду ла айдып койор эди. Бери жаындагы кы-
чыраачыга ол ондый тооломолор нени де айтпас та, көргүс-
пес те, тын жок немедий билдирер.

А айландыра жер-алтайды канайда журап билери керегинде
база темдектеер керек. Ненин учун дезе, бистин алтай герой-
лорыс жаантайын ла ар-бүткенле, агаш-ташла жуук колбуда.
Онын жаражы, сүрлүзи ажыра кижинин кылык-жаңын, ич те-
лекейин ачарга коркышту жаан болуш. Же бот, Жыбаш Каин-
чиннин бир журугын алып көрөли: «А түн чын ла сан башка!
Ийип ийген эмчектен чилеп, ак чейдем жаркын толун айдан
анзар ла урулып, элбек өзөккө бадышпай, ажынып турат. Жыл-
дыстар жаан-жаан, ак-сур кылгаларлу, тиркиреде күйгилеп жат.
Тын кыйгы болгожын, озор үзүлгилеп, аккылап түшкедий.
Туулар чанкыр-түдүн куулгазынга көмүлгилеп, чөрчөк жерин-
дегизине једижип калган...»

«Ак чейдем агын... элбек өзөккө бадышпай, ажынып ту-
рат...» Шак бу ла тоолу сөстөрлө автор айдын түнди биске
жууктадып экелет. Мыны шымыранып кычырып отурганда,
чындап та, кижинин көзине ол айдын түндеги сүт-ак өзөк
көрүнүп, санаа-күүнин жайымжыда жарыдат.

Шак мынайда айдарына оны жаңыс ла Алтайы ла албаты-
жоны жайаган эмес, а беш жыл Москвадагы үредү база көп-көп
камаанын јетирген. Бис Жыбашла кожо бир жыл үредүге атаң-
ганыс, оноң беш жылды кожо үренип чыктыбыс. Беш жылдын
турукуна жаңыс сумал талкан јибеген эмейис. Ал-сагыжыс
айылда артып калган бала-баркабыста да болзо, је канайдар:
эрдин эреени эки эмей деп, бисти бу институтка ийген бичи-
чи нөкөр-најыларыстын айткан сөзине турарга ла алдыска
келген бу жаан ла каруулу керекке быжу болорына чырмайыш
база болгон ло...

Үредү жаңыс ла бичик ажыра эмес, је Москва бойы да, кай-
нап јаткан ал-камык калыктар ортозына нени көрбөзін, нени
укпазын. Кижн мынан, Алтайына јүрүп, өскө ороондор, ка-
лыктар керегинде сананганда, та кайда да ыраак-ыраак не-
ме ошкош, а Москвада јүрзөң, ол ыраак билдирип турган не-
мелер бу ла көзіннин алдында — эзендешкен колдор, куучы-
дашкан эрмектер. Оныла коштой преподавательдер канайда
айдатан эди: «Слер бого тегине ле ой өткүрерге, соотоорго
келген эмезеер. Слерге албатыгар бүдүп, слерге иженип: шак
ла бу үренип турган јииттер албатызын, Алтайын көдүрер бо-
лор деп сананган. Онын учун искусствого кирген соондо ка-
ныгардан кан кысканбай, бир де кичинек ойгө бойоорды бош
салынбай, иштенип үренигер. А куру-кей сөслө, иш этпей јүр-

зегер, је тен кандый да јаан талантту болзогор, неге де јединип болбозыгар. А искусстводо неме јединип албаган кижі — коркышту күйүнчек болор. А күйүниш десе, эн јаман неме болгой база. Ол јакшыны јаман деп айдар, јарашты коомой деп көрөр. Јараш, јакшы неме эткен кижинин алдына оро-тамы казарга, коп-сайгак јайарга андый кижі качан да тура калбас. Онын учун албатызынын кулак-көзи, санаа-күйүни, сүйүнчизи болорго ол јаан каруулу ла оныла коштой јаан ырысту керек...»

..Је бот, эмди 50 јажында: «Сен ырысту ба, Јыбаш?» — деп сурайлы. Ол ого чикезинче каруузын айдып та албас болор деп бодойдым. Мен бодозом, ол ырысту кижі. Колдын-буттын ортозына азырап алган беш балазы эмди сын-баштары бойыла теңдеже берди. Јыбаш бу ла калганчы өйлөрдө сүйүнип куучындаар болды: «Бат, балдар чыдаган. Олөңди менен эки катапка артык чапкылаар болды. Олордын эткен-туткандарын тууразынан көрүп, сүйүнип отурадым. А бойым десе чай-чуй кайнадып... Је онызы јарт неме ине. Акыр ла деп јазанып турганчам, эмди көрөр болзом, туку 50 јашка једе бертирим. А түней ле эмдигенче ле јазангамча ла: бу ла јангы бичигимди јазап эдип албаанча, акыр ла болзын... Једип тударым көптөзө лө кайдат, јер тайанарым астаза ла кайдат...

А чындап та, сыранай ла талдама деген бичигимди эмдигенче ле баштабаган ошкожым. Эдип-тудуп салганым арай ла ассымак па, айса једикпес-тутакту немедий. Быыл «Адалар јолы» деп бир кичинек повесть бичип салдым. Адам база јууда-чакта божогон, а мен деп кижі онын сок јангыс уулы турум. Эмди канча баланын адазы да болзом, бойымнын ада-нем керегинде јаантайын сананар болдым. Кижі јажы јаан-даган сайын эмеш јажый беретен эмтир. Кичинек балдарга учурлап кыскачак-кыскачак куучындар бичиир амадулу отурым. Бир сөслө, төс бичигим эмдигенче ле чүмделгелек. Эмди балдар мынай чыдай берерде, эн күйнзеген бичигимди јөрмөп алар болорым ба? Бодо, меге эмди 50 јаш. Бу јүрүмнин јаан боочызы эмес пе? Мен бу боочыга чыккамды чек сеспей де калдым. База ла көрзөм, мында, боочыда... Эмди бу боочыны тўжиш та кандый болотон болбогой? Алдын от јарыдып көргөн кижі бар эмес. Та анда кижі сеспей калатан калыткыштар-тамылар бар, та айса көнү-јүргеери тўжўт болот по? Ой деп неменин өткөнин кижі чек билбей калатан неме эмтир, а?...» — деп, Јыбаш бу ла күндерде куучындап отурды.

Јыбаштын бу эрмек-куучынын угуп отура, ичимде ого јөпсинип, санандым: «...Чын, Јыбаш, чын. Кижі бир бичикти арайдап ла божодоло, акыр ла, эмдигизи мынан артык болор, мынан јулукту-јиликтү эттире бичиirim деп кемибис туйка бойына сөзин бербеди эмеш. Онын кийнинде өйлөрдин түргөн өдўжи керегинде ле акту бойыннын салым-коногын са-

нанзанг, келер ӱйлӱрди...»

Эмди сананзам, шак ла мындый ӱйлӱрдӱ Лазарь Кокышев айткан болбой кайдар:

Келетен ӱйгӱ кӱстӱрим
Жетпезе де кӱрӱрим.
Колымнаг перо тӱшкенче,
Кожонгымды чӱмдеерим...

17 жылдын туркунына тӱрӱл Экинур журтында культперед-вижканыг заведующийи болуп, кажы ла койчы-малчыла не керегинде куучындашпады эмеш. Онызы бичиген бичиктеринен Кепеш чилеп јап-јарт кӱрӱнип келет.

...Башкару Јыбаш Каинчинди јангыс ла бу 17 жылдын туркунына јакшынак иштӱ культшчи деп эмес, је онойдо ок јакшынак, јайалталу бичиничи учун «Знак Почета» орденле кайралдаган деп ондоор керек. Је... је онон јаан кайрал, онон јаан ырыс — онын албаты-калыгына јараган јакшынак бичиктери туру.

...Эмди 50 јашту бичиничи Јыбаш Каинчиннинг аргымак ады јол-јорыкка белен чакызыннда туру: ээр-токумы јыр, колон-куушканы тыч эткен, кулактарын кайчылай тудуп, ыраактан табыш алганы сезилет.

Буулап койгон ат кайда?
Минер керек, најылар.
Пландап койгон иш кайда?
Иштеер керек, најылар.

Аттарыс јангыс чакыда
Атанар керек, најылар.
Амадуус јангыс тужында
Айдар керек, најылар.

К. ТӱЛӱСОВ

АННА БАЛИНА

Јайаандык сӱр-кебедели

Анна Балинанын ады-јолы бистин театрдын тӱзӱлгӱнне ле онын јайамал ижинде ӱзӱлбес колбулу. Ол калыктын ӱзӱгине чыккан, алтайлардын јӱрӱми керегинде кеендиктин кайкамчылу тилиле куучындап, ойноп берерге амадайт. Актриса јангы јадын-јӱрӱмнин шылтузында табылган алтай ӱй кижинин сӱр-кеберин кӱргӱскен деп айдар керек. Ол алтай кыстар ортодон театр ла кинонын актрисазынын профессионал ӱредӱзин эн озо алгандардын бирӱзи болуп, бастыра јӱрӱмин алтай национальный театрды тӱзӱӱрине ле ичкери ӱскӱрерине берет.

Анна Қан-Оозы аймактың Моты-Оозы журтында чыккан. Ого кичинек туштан ала жуу-чактың кыйын-шыразын көрөргө келишкен. Жууның баштапкы ла күндеринде оның адазы фронтко атанган. Энези, өскө үй улус чылап ок, жуу-чакка барган эр улустың ордына иштеген. Жаш келинге журтсоветтин председателиниң жеңил эмес ижин бүдүрерге келишкен, айылда дезе эки кичинек кызычак — үч жашту Аннушка ла бүдүн жарым жашту Айнаш арткандар.

Бала туштагы жуу-чактың өйлөри: өгөөндөри ле уулдары корооны керегинде бичик алган үй улустың ый-сыгыды, ажын кескен кыралардан мажак тергени — бу ла онон до өскөлөри ончозы Анна Балинаның санаазына жажына шинген. Шак ол эзем-санаалар, байла, актрисаның ойногон эн артык рольдорының бирүзин — Ч. Айтматовтын «Энениң жалаңы» деп спектаклинде Толгонойдын ролин жаркынду ойноор арга берген болордон аябас.

Жайамал дегени бала туштан, жаанактың айткан чөрчөктөринен башталат. Аннаның жааназы сүмелү ле жалтанбас тұлкүнек, эпчил Тартынак, албын-жилбин Желбеген, азий жерден учуп барала жылдыстар болуп калган улус керегинде куучындайтан. Кыштың узун түндеринде жааназы саң-башка табышактар айдып, оның үчүзин таппаган кижини айылдаш эмегенге «садып» туратан. «Саттырган» кижининг бирүзи көп лө учуралда Аннушка болотон. Саттырган кижининг бажынан казан, кулактарынан туткуш, буттарынан тайак эдер, ичтелеринен армакчы өөрөр деп жааназы айтканда, кызычак ыйлай согуп ийетен.

Актриса Анна Балина ол керегинде эмди күлүмжилү эске алынат. Ол алтай калыктың чүм-жаңын, оос чүмдемелин жакшы билер, сөстин терең учурын көгүсте ондоор киж. Бу ончозы спектакльдарды ойноорында, анчада ла алтай үй улусты көргүзеринде ого јозокту јол ачат.

Актриса болорго Анна жаштан ала амадап јүрген. Ол «јааназам, артист болорым» — деп айтканда, үүрелери, төрөөндөри каткы эткилейтен. Бу алтай көчкүнниң балазы актердын ижи керегинде нени билер, артисти кинодон өскө кайдан көрөтөн эди! Ар-бүткен Аннаны кеберкек, коо үндү, кожонды-күүни сүүр эдип јайаган. Киж бодозо, артист болорго бу ла јеткил болгодый. Је чындап алза, мынызы ас. Соңында, ады јарлу актриса болгон кийинде, Анна Балина айдатан: «Артист болотон кижиге жаңыс ла јайаазы ас. Узак өйгө турумкай ла көп иштеер керек».

Анна школдо үренерде, ойын-концертте эрчимдү туружатан — кожондойтон, бийелейтен, гимнастикала таскадынатан. Кызычак адазын төзөгөн дежер. Чекчей Балин, чындап та, жакшы кожондойтон, чурана тартатан, ол «көчүп јүрер айылда» иштеген. Бир катап Чекчей Москвада үредүге јүреле, Академический Художественный театрдын

јар-бичигин экелерде, кызычак оны сўрекей јилбиркеп кўргўн. Шак анайда ол баштапкы катап тўс јердин театрыла танышкан.

Је школды божоткон кийинде Анна, бойы да билбей калгандый, бичиктерин медицинанын институтына табыштырган. Јаан удабай ол јастырганын ондоп ийген. Документтерин ойто алала, Мўндўр-Соккондо јурт клубтын башкараачызы болуп иштеерге барган. Јап-јаш культишчи јурттын клубын да ишти јарандырып ийерде, улус оноор тартыла берген. Клубта јилбўлў энгирлер ўдўп, ойын-концерттин кружокторы иштей берген, клубтын башкараачызы бойы кожондоп то, бийелеп те билетен, јозогыла јашўскўримди ойын-јыргалга тартып алатан, керек болгондо, чурана да тартып ойнойтон. Бир јылдын бажында Мўндўр-Соккондогы клуб областын фестивалинде баштапкы јерлердин бирўзине чыккан, Анна Балинаны дезе Ленинградтагы консерваторияга ўредўге ийгендер. Је сақибас јанынан керек ўскўлўнгўн. Областытагы фестивальдын јюризинин члени болгон эдискилик-драма театрдын директоры Ф. Б. Балашова јайалталу кысты ажарып кўрўлў, театрда болушту бўлўктин актрисазынын ижине кычырган. Консерватория кайда да ыраак Ленинградта болгон, а театр дезе—Горно-Алтайскта. Бу Аннанын амадузына келижип турган эмес пе? Анна директордын кычыртузына сўнчилў јўпсинип, озо баштап болушту бўлўкте актриса болгон, онын сонгында композитор А. М. Ильин тўзўгўн кожон ло бийенин национальный ансамблинин кожончызы болуп иштеген. Бир јылдын бажында Анна билип алган: чын ла артист болорго турган болзон—ўренер керек. Анайып, ол Москвада А. В. Луначарскийдин адыла адалган театр искусствонын государственный институтында актердын факультетине ўренерге кирген.

Анна ла онын јерлежи кыс Клара Ченчаева МХАТ-тын ады јарлу режиссеры СССР-дин албаты артизи И. М. Раевский башкарган курска киргендер. ГИТИС-те ўренген јылдар ундылбас болуп артты. Практика ла теория јанынан ўредўлерди јарлу педагогтор: МХАТ-тын режиссеры П. Е. Лесли, Г. Н. Боянджиев ле ўскўзи де ўткўргендер. Анна актердын профессиязына јана баспай ўренип турган.

Келер ўйдў актер болотон јарамыкту школ Москванын театрларынын спектакльдары болгон. Анда МХАТ-тын аттучулу актерлары А. Тарасова, А. Степанова, О. Андровская, А. Зуева, М. Яншин, М. Прудкин, В. Станицын, Кичў театрдын артисттери М. Царев, Е. Шатрова, Е. Гоголева, И. Ильинский, Вахтанговтын адыла адалган ла «Современник» театрдын артисттери ойногондор.

ГИТИС-те ўренип турарда, Анна јўзўн-башка пьесаларда — Чехов ло Гогольдын чўмдемелдериндеги ўй улустын рольдорын ойногон. Онын санаазында алтай ўй кижинин сўр-ке-

берин көргүзөр амаду турган. Диплом аларына учурлап ол П. В. Кучияктын «Чейнеш» деп пьесазынан үзүктөр көргүскөн. Педагогтор бу иште Анна Балинанын рольды терең шүүп көрүзөринде жайалтазын база катап темдектедилер.

Институтта үредү божогон, студенттерди ишке аткараар өй жеткен. Институттын башкараачылары ого слердин областьта театр жок, та качан болоры јарт эмес, өскө јерлерде иштегер деп шүүлте эткендер. Је бойынын төрөл јеринен барар. Туулу Алтайдан јүре беретен деген санаа Аннанын үч түжинде јок болгон.

«Мен иштеерге Горно-Алтайск јаар барарым, театр бистин јерде кыйалта јоктон болор» — деп, ол камыстын алдына айткан.

Анайып, Анна Чекчеевна Горно-Алтайскта аймактар ортодо төзөлгөн концерт бригаданын кееркемел ижинин башкараачызы болуп калды. Јиит худруктын мында тургускан баштапкы јаан ижи И. Тобиловичтин «Бесталанная» деп спектакли болгон, анда ол омок јаражай Варьканын ролин ойногон. Бийик једимдү өткөн ойын тургузаачыны да, артисти де оморкодуп көдүрген, је бир кезек шылтактардан улам (көп тоолу оок јурттарда керек дезе клуб та јок болгон), андый ойындарды токтодып, концерттү программалар белетеп тургузарга келишкен. Анна анда концерт өткүрөөчи де, кожончы да, бийечи де болгон. Ол өйлөрдө Аннанын жайалтазынын база бир јаны ачылган. Бүдерде чыйрак, капшуун кижі — Балина школдо, согында институтта үренерде бийеге јайылып, ого тын ајару эдетен. Концерт бригадада иштеер тушта, олоордо хореограф јок болгонынан улам, ол бойы бийе таап тургузарга ченежип туратан. Керектер кем јок, аайлу, анчада ла алтай калыктын чүм-јагына, ойындарына тайанып тургускан бийелер солун ла јилбүлү болгон. Бир канча јылдардын туркунына Анна пединституттын текшилик профессиялар аайынча факультетинде ле төрөл национальный школында хореография јанынан үредү өткүрген. Бүгүн бистин областьта иштеп турган балетмейстер Константин Малчиев база Анна Чекчеевнанын үренчиги.

Театр бистин областька, онын эл-калыгына кыйалта јоктон керектү болгон. Учы-учында, 1968 јылда, КПСС-тын обкомынын ла облысполкомнын кичеemelинин шылтузында, театрдын байзынын тудар јоп берилген, Новосибирсктеги театрдын училищезине бир бөлүк јашөскүрим үредүге аткарылган.

Бу јылдарда Анна концерт организацияларда ла областьтын культура учреждениелеринде иштеген. 1969 јылда П. В. Кучияктын юбилейине учурлап ол «Чейнеш» деп спектакльды тургузып, бойы төс рольды ойногон. Спектакльды тургузарында национальный театрдын азийгы артисттери ле П. В. Кучияктын бала-барказы туружып, пьесаны режиссура јаны-

А бу—өскө герой, база ла эне, кыргыз бичиичи Ч. Айтматовтын «Эненин јалангы» деп спектакльдан алган Толгонай. Онын сүр-кеберинде — совет үй кижии-эненин эн артык кылык-јагы, көрүм-шүүлтези көргүзилген.

Ак арчуул тартынган, эски фуфайка кийген, јажы јаанай берген үй кижии бойынын жүрүмин айдып берерге табыланып јаланнын кырына келет. Актриса бу кижинин јаркынду ла көп шыралганду жүрүми керегинде терен көгүстөг, јылу ла акту жүректин төзинен сызылып турган томылгалу сөстөрлө айдат. Салымнын күүн-кайрал јок согулталары Толгонайдын бажына улай-телеј түжет: јууда онын эжи, үч уулы јыгылат, учы-учында калганчы тайанчыгы — келди Алиман ырап барат. Мынын үстине ачана-торолош, соокко тонуш, бандиттер-ле колдомдоштор, жагыскан жүрүмнин ачу-короны кайда деер? Салым јыга чаап ла јат, је Толгонай артабаган. Онын сүр-кеберинде јана баспазы, кижии адын ару-чек тудары, турумкай ийдези, улуска сүрекеј јаан сүүнчизи, буурзак јакшызы артып калган. Бойынын кажы ла базыдыла, унчукпазыла, көрүжиле, кыймыгыла Балина кижинин жүрүмин чып-чын ла бу ок өйдө көдүринилү көргүзет. Балинанын ойынынан бу ла

Ч. Айтматов «Эненин јалангы».
Толгонай — А. Балина, Масалбек — В. Тюхтеев.

бистин ортобыста жүрген Толгонайдын — жаан сүүштү эне-нин, жеңил эмес жүрүмдү, жаан иште ле килемјиде үй кижинин салымы бистин эземисте ундылбай артат.

База бир эне — бистин ойдин кижизи, терең көгүс-санаалу, чынаркап билбес ишчи, төрт бала азыраган Клавдия Васильевна, В. Розовтын «В поисках радости» деп спектаклинин геройы. Ол бойынын жүрүминде бир де ат-нерелү керек этпеген, онын бастыра жүрүми — балдарында. Балдарын ырысту, ак-чек, жон ортодо тоомжылу ла керектү улус деп көрөр күүни бар. Ол көп сөстөр айтпайт, балдарын бойынын кылык-жангыла, иштенкейиле, бастыра жүрүмиле таскадат. Онын ичбойында тын ийде-күч, ак-чек сагыш, бийик күүн-тап бары билдирет. Онын жүрүми биледе де, эбире журтаган эл ортодо до жозок болот. Жангыскаң төрт бала чыдадып өскүргөн Клавдия Васильевна акчанын баазын жакшы билер. Мынын да учун ол ырысты бор-ботко јөөжө јөөринин табарга турган уулы Федорго ло келди Леночкага удурлажа эн озо туруп чыккан.

Анна Балинанын эн артык иштери социальный жанынан чокым аңгыланышту, психологиянын күрмелдери аайынча чындык көргүскенинде аланзулу јер јок. Актрисанын јайалтазы элбек. Ол көп рольдор ойногон: Белиса — Лопе де Веганын «Изобретательная влюбленная», Сычиха — Д. Ивановтын ла В. Трифоновтын «Смертельная схватка», Настева — А. Покровскийдин «Смешное дно», буфетчи Фирсова — М. Варфоломеевтин «Дожди» деп спектакльдарынан ла өскөзи де. Утка-кееркемел кеми ле актердын ойногон узы аайынча озор ончозы тўней эмес, је кажы ла сўр-кеберге актриса јўрегинин ле ич кўўнинин изўзин ле екпинин салган.

Је ол анчада ла алтай драматургтардын пьесаларында сўр-кеберлерди көргўзерде бийик каруулузын билип турат. Озор — П. Кучияктын «Алтын таңдагынан» — Балаңка, Б. Укачинин «Кичў изў айынан» — Эштең-эјек, Ј. Каинчинин «Айгырдын бажынан» — Јаңа, Торко-Чачактын энези Эјий, А. Адаровтын «Абайымнын кижі алганынан» — Јыла-маш-Пелагей ле өскөзи де.

Тыш жанынан көрзө, Эштең-эјек јар-јаак табышту кижі, базыды да суугуш ошкош јайпаң-јуйпаң. Ол Куулгы јурттагы улустын көп сабазынын кин-энези, јўрегі јымжак, колдоры эптў. Онын санаазыла болзо, ол улустын керегине (сураган да, сурабаган да болзо) јара кирижер јанду, онын кылык-жаны андый. Көп куучын-эрмек јок Јаңа, кокыр-каткылу Јыла-маш-Пелагей, балдарына болуп кандый ла учуралга туштап жүрген Колбанын энези ле өскө үй улус — озор бүгўнги ле күнде бистин ортобыста жүрген үўре-јелелер, эш-нөкөрлөр.

Актриса көп јылдардын туркунына јайамал ижиле коштой эл-јондык иштерде туружат. А. Балина театр ишчилердин Бастырасоюз съездтеринин делегады болгон. Ол РСФСР-дын театр ишчилеринин Биригўзи-

нинг башкартузынын членине тудулган. Бойынын жеңил эмес ижи учун актриса «За трудовую доблесть» медальла кайралдаткан, 1982 жылда дезе, Анна Чекчеевна Балинага РСФСР-дын ат-нерелу артизининг кундүлү ады адалган.

Калганчы жылдарда актрисанын жайамал салымы жеңил жолло барып жат деп айдарга болбос. Онын жүрүми театрдын жадын-жүрүмиле үзүлбес колбулу, а театр дезе, калганчы ой-лордо жайаандык кызаланга туруп жат. Мында кижиден камаанду да, камааны жок то шылтактар бар. Олордын бирүзи административный ла кееркемел башкарту ишти терең билбес болгонында. Онон улам театрда бой-бойы ортодо коомой айалга төзөлип, артисттер ойн-бөкөндү болгонында. Мыныла коштой күркет, адаркаш ла өскө дө кылыктар көптөгөн. Мындай айалгадаң улам бир кезек артисттер театрдаң жүргүлөй берген, белетеерине көп акча, ийде-күч, ой барган спектакльдар тургузылбай жада калган.

Бу једикпес-тутактарды, јастыраларды јоголтып түзедерине көп ийде-чыдал, чыдамкай иш керектүзин ончо өмөлик те, ол тоодо коммунист Анна Балина да јакшы ондогылап јат. Анна Чекчеевна эки-күч јыл мынаң озо партия организациязынын качызы да болордо, эмди де болуп турган керектерди јарт билип, театрдын ижин XIX партконференциянын некелтелерине келиштире өскөртө төзөөрине ийде-чыда-лын кысканбайт.

1985 јылда ак-јарыкка «Јер-суубыстың јаңары» деп пластинка чыккан (редакторы Б. Я. Бедюров башкарып бичиткен). Анда Анна Балинанын кожондогоныла алтай калык-тын төрт јаңары бичилген.

Актрисанын амадулары јаан. Чындап та, јайалталу актриса Анна Балина талдап алган јолыла јана баспай турумкай барып јат. Бис дезе, ого мынайда айдар күүнибис бар: јайамалда јаан ла јаркынду једимдерге једип алыгар, Анна Чекчеевна!

С. ТАРБАНАКОВА,
ГАНИИИЯЛ-дын наукалык ишчизю

Петр Иванович Каралькин
Б. Кушкулининин фотојуругу

Петр Иванович Каралькин 20-чи жылдарда Туулу Алтайга эдектеш Старо-Бардинский райондо бӱткен-чыккан кижиде. Мында куманды улус журтаган. Ол Жолдоштогы журт Советте узак ӱйгӱ иштеген. Онон бери ӱйдӱги жӱрӱми ле ижи керегинде онын Леонид Суртаевле экӱнин ортодо ӱткӱн куучыннан билип алар аргалу.

— Мен, байла, этнограф болуп бӱткӱм. Жайааным ондый болгодый. Не десе мен бойымнын куманды тилимди, онойдок биске укташ — алтай, тува, хакас, шор ло Тӱндӱктин оок калыктарынын жӱрӱмин, кылык-жанын, культуразын, бир канчаларынын тилин де билерим. А этнографиянын ижине анча да ла ондый керек. Онызы жокко сокорго тӱнгей, иштеп болбозын.

Одузынчы жылдар бажында Томскто ишмекчи факультетте ӱренип турарымда, Хакасиядан, Туулу Шориядан, Ойротиядан, Танну-Тувадан ла Карагасиядан келген кубарларымла жуук нажылашкан. Рабфакты божоткон сонгында ӱредӱмди Тӱндӱк калыктардын Ленинградтагы институтунда улалткам. Мында Тӱндӱктен, Ыраак Чыгыштан, Сибирьден башка-башка 27 ук улус ӱренген.

Мен чукка уулдарла жаңыс кыпта жаткан. Бой-бойыбыска албатыбыс, жадын-жӱрӱмис, кылык-жангыбыс, мӱргӱл башкабыс керегинде куучындайтаныс. Ондый куучындарга канча тӱштер, канча тӱндер ӱткӱн. Институтта лекцияларды жарлу этнограф В. Г. Богораз кычырган. Ол студенттерди жаңыс ла башка-башка ук оок албатылардын историязыла, жадын-жӱрӱмиле, жаңыла, ижиле, кабынган-тудунган жазалдарыла, мӱргӱлдиле таныштырган эмес. Онойдок олордын жадын-жӱрӱмин, кылык-жангарын, биледеги эжилердин тӱнгейин ле баш-

казын канайда шынжүлейтен сүмезин жартаган, ого үреткен. Этнографиянын шинжү ижинде тунгдештирү мар, эп, сүме барын, оныла канайда тузаланатанын жартаган. Этнография жорыктарда, танынан шинжү ижимде мен ол сүмени көп каттап једимдү тузалангам. Јонды, албатыны билерге олордын тилин билери сүрекей керектү. Ол этнограф-шинжүчиге баазы јок болуш. Онызы јок сен уян этнограф болорын. Онын учун меге өскө тилдер билерге келишкен. Хакас, тува, алтай тилдер билерим, меге олордын төс ижин чындык аайлаарына, көчкүн иштү малчыларга кандый айыл-јурт јарамыкту келижерин билгем. А куучын малчылардын кийис кереге айылы керегинде өткөн. Туулу Алтайла, Хакасияла, Тувала жорыктап, мындагы малчыларда озодон бери эдинген, јанжыккан јакшынак кийис айылдар јогын кайкап көргөм. Угар болзо, та кем де ол кереге айылды озогыдан арткан эдим, ичи ышту, онон улам көс оорып јат деп јамандап, чачып ийген керек эмтир. Мынайып, кийис айыл јоголгон болтыр. А хозяйство-лордын башкараачылары онын ордына малчыларды палаткаларла эмезе јер тура-үкпектерле јеткилдеер болгон. Изүде палатканын изүзине чыдашпазын, соокто — соогы коркышту. Јер үкпек бир јанынан карануй ла чыкту, экинчи јанынан оны эдерге күч — агаш керек, јер казары кайда. Ұзеери ондый тура кичинек эдилип, јадарга тапчы болот. Јерле көмүп салган ондый айыл түргөн чирнй берет. Чынын айтса, хозяйство баалу. Одор коомойтый бергенде, көчөр керек. А өскө јерде јадар айылын јок.

Айдарда, кийис айылдан артык не керек. Көчкүн иштү малчыларга ол сырагай ла јарамыкту. Алып јүрерге эптү ле јегил. Изүде—серүүн, соокто — јылу айыл.

Ондый шүүлтемди мен «Бадыш Туванын айылы» деп статьяда јарлагам. Оны СССР-дин Наукалар Академиязынын этнография институтынын бир кезек ученылары јөмөгөн. А Кыргызстаннын ла Казахстаннын хозяйство башкараачылары статьямды јарадып, ончо малчыларды кереге кийис айылдарла јеткилдейт.

1964 јылда Москвада антропологтордын ла этнографтардын VII Телекейлик курултайы өткөн. Ондо мен «Этнография жуунты материалдарды научный шинжү иште тузаланары керегинде» доклад эткем. Курултайда телекейдин 60 ороонынын ученылары турушкан. Онон олор СССР-дин албатыларынын Ленинградтагы музейине келип јүргендер. Ондо Сибирдин албатыларынын этнография бөлүгинде салынган материалдарла ученыларды мен көдөчилеп таныштыргам, јартамалдарды ла мен бергем. Айылчылардын ортозында ады јарлу јаан учений, јорыкчы Тур Хейердал база болгон.

— Слер бу иште качаннаг бери?

— Керек мындай болгон. Мен профессор Л. П. Потаповтын башкартузыла бу ок музейдин Сибирь бөлүгининг науч-

ный ишчизи болгом. Ол тушта Абаканда јербойынын музейин ачар дешкен. Онын директорына мени јараткандар. Хакас албатынын музейи автоном областынын 10 жылдыгына учурлай ачылган.

Музейде иштеп, шинжү иштер өткүрүп тура, менин үредү кемим јабыс ла јетпей турганын сескем. Онын учун такып Ленинград јаар үредүге барарга санангам. Је јуу-чак башталып, качалагын јетирген.

— Слер Сибирьдин албатыларынын этнограф-шинжүчили. Алтай-Саян тергенин јаан ла оок албатыларынын јүрүмин шиндегенигер. Айдарда, алдында Красногор райондо кандый албаты јуртаган? Мында бүгүнгү јаткан кумандылардын тили керегинде бир-эки сөс.

— Одузынчы жылдар бажында мен жаңы алтай алфавит тургузар комитетте иштегем. Ол Туулу Алтайда јаткан ончо оок албатыларга келишкедий јарамыкту тил табар шинжү өткүрген. Ондый амадула мен Туулу Алтайга, Туу Шорияга барып јүргем. Шорлордын ла алтайлардын бичимелин тургузар-төзөөр иштерде турушкам. Бу албатылардын тилдеринин төзөлгөзи жаңыс — јебрен түрк тил. Олор јүзүндеш-укташ та болзо, је башкалан-диалекттерлү.

Туулу Алтайда ондый укташ көп оок албатылар јуртаган. Айдарда, олордын ортозынан ончозына келижип, јарагадый тил талдаар керек болгон. Учы-учында эн јарамыкту тил эди. Ондой аймакта јуртаган алтайлардын тилин алгандар. Онойып, бичикке эмдиги алтай тил төзөлгөн. Онон ло бери туулу јердин төс јоны ол тилле куучындажар ла бичинер болгон.

1934—1936 жылдарда мен кумандылардын тилин, букварин шиндегем. Баштапкы куманды букварь Филатовтын башкартузыла латин алфавитле 1934 жылда тургузылган. Мени куманды сөзликти шиндеерге Солтон ло Старо-Барды районнын школдорына ийгендер. Күскиде 1934 жылда Старо-Бардыда куманды сөзликти шүүжетен јуун өткөн. Ондо мен куманды сөзликти латин алфавитле тургусканы јастыра деп темдектеп, јөпсөнбей турганымды угускам. Ондый сөзликтег мойноор шүүлте эткем. Ненин учун? Булгактар, уур-күчтер мындый болгон. Балдар латынь, үстине орус сөзликтерди билбес. Айдарда, ологро озо баштап латынь, онон орус, учында бойынын төрөл тилинин сөзликтерин үренер керек. Алтай тилдин сөзлиги база ондый оқ айалгада болгон. Ончо түрк калыктардын бичик-билиги ол тушта латынь алфавитле төзөлгөн эди.

Красногор райондо кумандылар јадып јат. Тилиле алтай улуска јуук. Олордын угы-төзи теленгиттер. Бу јон көчкүн. Олор эки бөлүк — Бий, Куу, Ыжы сууларды јакалай јуртаган. XVII чакта бу эки бөлүк јаткан јоннын јайзандары Орус каандыкка кирерге күүндү болгонын айткандар. А текши

Туулу Алтайдын јоны бойынын күүниле 1756 жылда Россияга бириккен.

— Петр Иванович, Слердин оноң арыгы иштеги јолыгар?

— Јуу-чактын кийинде такып ла этнография, Сибирьде јуртаган оок албатылар. 1949 жылда мен ойто ло Ленинградта, ол ло этнография музейде. Ученый-качынын јамызына јөптөлгөм. Бу өйдө этнографиянын јаан иштерине ајару эдип, шинжү иштер өткүрерге келишкен. Тувала, Хакасияла јорыктаарга келишкен. Этнография аайынча Туулу Алтайла коштой јаткан оок калыктардын јадын-јүрүмин, кылык-јагын шинжүлегем. Ондый иштинг шылтузында музей јаңы материалдарла толтырылган, СССР-дин башка-башка калыктары керегинде јаңы табынтылар салылган. Је мени анчада ла Сибирь ла Алтай крайдын албатылардын историязы тың соныркаткан ла јилбиркеткен. Онын учун бежен ле бежен јети жылдарда шинжүлик јорыкла Туулу Алтайла, 1955—1961 жылдарда Тувала јүргөм.

Мени бу талада јаткан албатылардын хозяйство ло культура јанынаң јангыртулары, өзүми, јадын-јүрүминдеги кубулталар, иштеги аргалардын солынғаны, оноң улам иштин жаранғаны соныркаткан. Көрөр болзон, мындагы јүрүмнинг, иштин ле культураның жаранғаны сүрекей! Анчада ла јурт јердин јүрүми тың өңжиген. Бого электроэнергия, камык техника келген, строительство элбеген, оноң улам јурт культура өскөн.

— Слер камла, камдашла колбулу сурактарды база шиндегенигер. Ол керегинде база бир-эки сөс.

— Камдашла колбулу сурактарга мен база ајару эткем, ол јанынаң шинжүлик иштер база өткүргөм. Революциядаң озо якут, хакас, тува, алтай ла өскө дө бир кезек албатылар камга бүдер мүргүүлдү болгон. Камдаш — ол мүргүүл јаңын бирлик илјермизинде бир үйези туру. Социализм јенүзи шылтузында Сибирдин калыктарында ол мүргүүл јоголып калган.

Б. Угаров көчүрген

Иван КУРАТОВ

МЕНИН МУЗАМ

(Гуговтын тетрадынан)

Музамды — үлгерлеримди

Сатпагам јүткүп.

Базарга апарып,

бажырбагам алзын деп.

Садып алачыларды
 сакыбагам аланзып.
 Араай кожондойдым музамла экү.
 Же билбес јанынан
 јастыра айтсабыс,
 Једикпезиске бойыс ла
 каткырып аларыс.
 Көк тетрадьты
 көрнө-отко чачарыс,
 Көдүрилген јалбышка
 көрүп алгайыс...
 Удабас күчисти
 улуска ченеп көрөрис:
 Керектер ле жүрүм
 керегинде айдарыс.
 Ол поэмада от изү чагылар.
 Улустың ийде-күчин јинчини,
 Уйалып билбес јутманы, уурчыны —
 Ончозын ол илезине чыгарар.
 Албаты адалар. Бастыра жүрүминде
 Тонуп, торолоп жүргендерди,
 Ырызын јангыс өлгөнinin
 кийнинде
 Көрөрине арга јокто иженгендерди —
 Ончозын көргүзер от сөстөр јарыдып.
 Јок, музамды мен
 Сатпай јадырым!

Э. ПАЛКИН көчүргөн

¹ Гугов — И. А. Куратовтың литературадагы ады.

УРЯНХАЙ ПОЭТТЕРДЕН

Ч. БАТЧУУЛУН

* * *

Жаркынду жарык күн
Жарып очот бадышта.
Ак кураандар — булуттар
Тандакталат бийикте.

Мында мениг Төрөлим, —
Жүрегиме кару јер.
Мында мениг салымым —
Менле кожо туулган јер.

Соок-соок салкындар
Күн бадыштанг соккондо,
Шибеедий бек туулар
Төжин тудат удур.

Бала јаштанг мен сени
Мениг деп адагам.
Төрөл јерим, кару јерим,
Изимди мен артыргам.

* * *

Чагы-күчим јеткен болзо,
Сөзим чечен айдылза, —
Андый сөстөр табар эдим,
Эр-јажына артабас.
Эрте-јаштанг кабай болгон,
Јыш-аркага көмүлген —
Туулган төрөл јеримди
Мактаар эдим сөзимде.

Чагы-күчим јеткен болзо,
Сөзим чечен айдылза, —
Андый сөстөр табар эдим
Эр-јажына артабас.

Төрөл мениг јеримди
Оморкодып, байыткан
Иш эткен кижини
Мактаар эдим сөзимде.

Н. СУХДОРЖ

* * *

Сегис мартта энемниг
Чачын тарап, өрөрим.
Сүрлү чечек табала,
Чачына онын тагарым.

Ойынчыктар менде көп, —
Энем алзын ончозын.
Байрам күнде айылда
Энем соодоп, ойнозын.

Н. Челбаева көчүргөн

КҮНҮНГИ ЖҮРҮМИС — ХРОНИКА

АЖУЛАР АШКАН ЖОЛДОР

«Эл-Алтайдын» былтырғы адакы чыгарганында бис совет-монгол бичиичилердин эл-күреелик экспедициязынын ижи керегинде јетирип, бу јол-јорык ээчиде номерде элбеде бичилер деп айтканыс. Эмди берген сөзибисти бүдүрип, экспедициянын башкараачызы, Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюровтон журналист Л. Ким алган интервью-куучынды јарлап турубыс. (Редакциядаг)

Л. Ким: — Бронтой Янгович, былтыр июль — август айларда Слер Монгол јерине сүрекей солун ла учурлу јол-јорыкка совет-монгол бичиичилер экспедициязын башкарып жүргенер. Ол керегинде куучындап берзегер, угарга јилбилү.

Б. Бедюров: — Бистинг јорыгыс 24 июльде Јаш-Турананг, Чуйдын трагынын бажынан ала башталган. Бу јорыкка туружарга Монголиянын Албаты Республиказынан Улан-Батордон 4 монгол бичиичи Москва — Новосибирск ажыра келген. Олор Новосибирсктен Горно-Алтайскка јетире бойлоры алдынан Александр Плитченколо кожо јол-јорык өткөн. Айдарда, бу јорыкка Новосибирсктен Горно-Алтайскка јетире база 600 километрди кожор керек. Мындай совет-монгол эл-јондор ортодогы, эки ороон ортодогы өмөлик экспедицияны өткүрер баштанкай шүүлте бистинг Туулу Алтайдын бичиичилер организациязынан чыккан деп, эмди јартын айдар керек. Ол керегинде СССР-дын ла Монгол Албаты Республиканын бичиичилер Союзтары јөптөжип, былтыр июль-август айларда кажы ла орооннын јеринде 14 күннен жүретенин јараткан. Бу шүүлте элден баштап менин көксиме 10 јыл мынанг кайра келип кирген. Ол тушта мен атту-чуулу орус јорыкчы, шинжүүчи-фольклорист, этнограф Григорий Николаевич Потаниннин «Очерки Северо-Западной Монголии» деп бичигиле таныжып, онын ол јолыла эмди ойто өткөн кижин, көргөн кижин деп санангам. Ол кайкамчылу бичик, онын учуры эмдиге јетире баалу. Оны алтын судур да деп айтса јараар. Је ол јорыктын 100 јылдыгына тапташтыра ойто јорык эдер арга менде ол тушта болбогон.

1879 јылда Потанин Јаш-Турананг чыгып, јолой Улалуга киреле, мында јаткан алтай кижин Иван Чевалковты бойыла

кожо алала, алтай ла сойон тилдердин тилмежи эдип, оноң ары јол-јорыгын өткүрген. Је Потанинге бу јорыкты өткүрерге 2—3 жыл керек болгон: озор аттарлу, тоолорлу, кошту барган. Бүгүңги күнде ол јолды анайып такып өдөр арга јок. Бистер эмди темир аттардын болужыла, самолеттордын болужыла ары-бери кыймыктап јадыбыс. Берилген ой до ас — јук ле 14 күн.

Јаш-Турада бис «Совавто-Бийск» деп предприятияениң (азыйда оны ЧВТ деп адайтан) ондогы иштеген шофер-ветерандарыла јолыгып, Чуйдын трагына канайда иштегени керегинде, Совет-Монгол ортодо бу Чуйдын јолыла саду, экономикада, культурада колбулар өткүрилип башталганы керегинде сүрекеј јилбиркеп танышканыс. Чуйдын трагынын историязы — ол бистин Туулу Алтайдын, автоном облазистын 70 жылга өзүп келген историязы деп айдарга база јараар. Онын кийнинде Туулу Алтайдын төс јеринде — Горно-Алтайскта туштажулар болгон. Майма аймакта иштегенис. Ол аймактын хозяйстволорыла таныжып, Маймадагы јакшынак сыр эдер комбинаттын ижиле, «Нектар Алтая» совхозтын ишчилериле, озордын адару турган јерине барып, јолыкканыс.

Онын кийнинде Чуйдын трагыла Шебалин аймакка келгенис. Мында Себи совхозтын ишчилериле, Апшыйакту, Каспа јурттарда сүрекеј көдүринигилу туштажулар өткөн. Ол боочы ажыра аалга-туйук јерде азыј качан да мындыј айылчылар јүрүшпеген эмтир. Улан-Батордон болгой, керек дезе, бу жуугындагы Байан-Улгей аймактаң да айылчылар Каспа-Апшыйакту јурттарга түшпегени јарталган.

Л. Ким: — Бронтой Янгович, бу јол-јорыкта Слерле кожо кандый бичиичилер турушты?

Б. Бедюров: — Озо баштап бу јорык Туулу Алтайдын ла Монголдын бичиичилеринин туштажузы болотон деп темдектелген. Оноң бис оны шүүп турала, санандыс: онойып этсе, сүрекеј ле солун болбос. Кийнинде экинчи шүүлте келген: Монголдын ла Түштүк Сибирьдин бичиичилерин тушташтырар, бистин бу јол-јорыкка бирден хакас, тува, бурятты кийдирер деп. Је оноң ичкерледе сананып турар болзо, база да келишпес. Ненин учун дезе, ойто ло бис бой-бойысла түңгей өңдү улус жуулыжып каларыс, оноң јаан солун болбос. Санандыс: Новосибирсктен бир орус бичиичини кожор. Онойып, бистин делегацияга Александр Плитченко — Новосибирсктин бичик чыгарузынын баш редакторы, «Сибирские огни» журналдын редкүреезинин члени кожылды. Ол бистин баатырлык алтай чөрчөктөрди орус тилге көчүрген, алтай поэзияны јакшы билер, монгол до поэзияны билер кижии. Экинчи јанынан, Байкалды эбиреде јуртаган бурят деп јакшынак калык бар. Ол албаты монголло карындаш, тили-оозы, угы-төзи монголло јаныс. Онын учун бистин делегацияга тилмеш

бурят кижі керек болгон. Онойып, Бурятининг бичийчилер Бирлигинин председателинин заместители, Күнчыгышты шиг-дейтен специалист, история наукалардын кандидады, поэт Баир Дугаров кожылды.

Бу калганчы жылдарда Латвияла бистинг чүмдемел колбу-лар кенги элбегениле колбой, башкы жыл латыштар келип турарда, бистер олорло анда-мында өткүрилетен төзөмөл керектерде, ол тоодо эл-ороондор ортодогызына база, бойыстынгулустарыстанг кожып, делегацияларыска туружып турар деп жоп жаратканыс. Оны бүдүрип, бу монгол-совет жорыкка Латвиянын чыгартулу кижизин сураганыс. Олор биске Улдис Берзиньшти берген. Улдис Берзиньш Алтайга былтыр үчинчи такып келген. Ол бойы тюрколог, көп тилдер билер кижі. Алтай тилди база үренип алганын бистинг эл-жон билер. Төрт совет туружаачы, бистинг делегация мынайда төзөлип ылгалды. Монголдор жанынан делегацияда: бичичи ле эмчи Ванчаарай, Мөнгүне Чимид деп 70 жашту үлгерчи өрөкөн, Дорж деп жакшынак поэт ле романист, монгол радионунг ишчизи. Онон төртинчизи Баян-Улгей аймактаг казах укту Зухай деп акын. Окылу делегациянын 8 туружаачызы бу болды ба? Устине Москванан бир тилмеш болды — Владимир Черкасов деп огош уул. Онон «Современник» бичик чыгарунын редакторы Владимир Евпатовты бис гранга жетире кожып алып, Алтайысла жорыктаттыс. Туулу Алтайдын бичиичилеринингу турушкандар — Жыман Белеков, Паслей Самык, Жыбаш Каинчин, Сергей Каташ, Аржан Адаров, Күүгей Төлөсов, Токшын Торбоков, Борис Самыков — кажызы ла жол ортодо туштажып, жолыгып, аймактаг-аймакка табыштырып барган.

Л. Ким: — Бу жорыктын төс амадузы кандый болгон?

Б. Бедюров: — Жорыктын төс амадузы — Чуйдын трагыла Алтайысты өткүрө жорыктап, ондо-мында журтаган калыктардын жүрүмин көргүзери. Бистинг Туулу Алтайыбыс — ол Совет Алтай, а мынанг ары гранды кечип барза, ондо — Монгол Алтай. Монгол Алтай үч аймактын жериле улалган. Алтайдын сыны оноор чөйилип барган — Гоби чөлгө жетире. Бис онойып Жаш-Туранан Кобдого жетире сүрекей узун жол өткөнис. Шак бу жолло 100—150 жыл озо жагыс ла коjoyмдар, орус жорыкчылар жүретен. Эмди үстине мынайда бир уунда текши Алтайды бажынанг учына жетире бу жолло өдүп чыккан улус жок. Бис ол жолды өдүп чыктыбыс.

Баштапкы августта Төрбөт-Дабадагы митингтинг кийнинде гран-чийүзин ажып, Монголдын жерине киргенис...

Шабалин аймакта болгоныс, Себи бажын ажып, Ондой аймактын жерине кирип, XXIV-чи партсъезд колхозтынгу улузыла тушташтыс, Куладыда болдыс. Куладыда жолой жагыс ла улустарла туштажу эмес, ондогы агаш-ташла база таныжып бардыс. Башкы жыл латыштарла өткөн туштажунунг кийнинде бисти Күпчегеннинг совхозы былтыр база коркуш-

ту жакшы көдүрди. Улегем ичинде малчыларла туштажу болгон. Чике-Таманды ары ажып барала, оноң өрө чыгып, Кожут деп жерде туштажу өткүрилген. Бис ондо сондоп калганыс. Программаның артык болгоныс ондо. Улус чек айрылыжар күүни жок. Оноң улам бис Улаган аймакка сондошту орой бардыс. Озогы Базырыктын корумдарыла таныштыс, Семен Данилович Куюковтын кайын уктыс, Базырыктын корумына отурала кайлаганын. Улаганның улузы, райкомы база жакшы иштеп, бойынның арга-күчин салган. Же Улаган аймакта, чынынча айдар болзо, эм үстине айылчылар көдүретен жакшы ченемел жок. Онооргы жердеги эл-жондо до, райкомның, райисполкомның ишчилеринде де. Ондо эмди иит улус иштеп жат, жакшы улустар деп айдар керек, озор мынан ары, байла, тазыгып көндүгөр деп бис иженип турубыс. Мында областын да бурузы бар. Ненин учун дезе, өрө-төмөртинен айылчылары келзе, көндүрө Чуйдын трагыла, жуугындагы аймактарга — Кан-Оозы, Ондой деген төс алтай аймактарга апарар. Эмезе Кош-Агаш апарар, Улаган жаантайын тууразында артып калган турар. Эмди бис мынайда санандыс: Улаганды мынан ары база ундыбас. Айылчылар, Литератураның байрамдары, Күндери болгондо, жер ортозын узаксынбай, Улаган аймакка апарып ла турар керек. Ол тужында улус ченемелди белең алыңбөрбөр. Мен, темдектезе, ол ло Күйчегеннің улузы канайда канатталып көдүрилип келгенин көрүп, сүүнип жадырым. 1979 жылда Бастыра Сибирьдин литературалары аайынча конференция болордо, бис оноор айылчыларды эң башкы апарып жүрген болгоныс. Башкы жыл Күйчеген латыштарды талдама уткыган деп айдар керек. Быжыл оноң артык көдүрди дегедий. Көрүнип жат, көскө иле: албаты, улус, жаандар-жаштар бзүп жат, ченемел алынат. Жылдан-жылга там жаранып келет. Улус бойлоры жаңы кеберлер таап тургажын, бистинг де иш там солун болуп жат. Онын учун Улаган да, Каспа да бу жаынан бойынның жакшы жандарын мынан артык көргүзөр деп бодоп турум.

Эре-Чуйдын эл-жоны жаантайын күндүркек улус. Курайдын колхозы коркушту жакшы уткуул эткен — Көш-Агаш аймактын адынан. Айла, Акташты өдүп, аймактын жерине киргели, удур чыккан Куурайдын улузына монголдор сүүнип турганы коркуш. Тен бойынның төрөл улустары чыгып келген немедий, төрөл жаңын көрийен немедий. Ненин учун дезе, ондогы жердин агаш-тажы, Чуйдын чөли де түп-түңгей. Албатынын кылык-жаңы да, кийими де түңгей. Анчада ла Алтайдын урянхайларына жуук алтай улустын кийими. Нөкөр Кордоев бойынның албатызын баштап алып, удур чыгып, Көш-Агаштын адынан уткыды. Райком до биске тапту болушкан деп айдар керек: бастыра күчин салып, Көш-Агаш аймакка жакшы таныштыру эдерге чырмайган. Ол жаынан Ортолыктын «Кызыл Чолмон» колхозы бойынның күчин салган. Пред-

седатели Бинолдо Уятович Карулов, Ортолыктын албаты театрынын башкараачызы Л. Б. Барбачакованын бүдүрүп жаткан ижин бастыра область билер, ол жакшынак культишчи. Ондый улус бистин областта бары кандый жакшы! Олор Чуйдын жаказына бистерди уткып, кийис айлына кийдирип, ойын-концерт көргүзүп, жакшынак туштажу өткүргөн. Эртеңгизинде бис партиянын Көш-Агаштагы райкомында бололо, 1 августта Тожонты жаар ууландыс. Ол туштажуда бистен Паслей Самык, Жыбаш Каинчин, Токшын Торбоков пограничниктерле туштажуда база туружып, сүрекей жакшы иш өткүришкен. Онын кийинде бис бойлорыс гранды өткөли, олорды аймактын жеринде Көкөрүнүн, Таркатынын улустарыла жолуксын деп база иш өткүрерге артырып салганыс.

Же Байан-Улгей аймакка киреристе, ол аймактын чыгартулу улузы келип бисти Дөрбөт-Дава ажуда уткыган — олордын поэттери, ученыйлары коштой жаткан Ногоннур сомоннын жаандары. Олор бисти апарып, бойынын керей-казак, дөрбөт жаңыла жаткан малчыларга кийдирген. Оңдо туштажулар өткөн. Жайдуларда клубтар жок, кийис кереге айылдарга ла отуруп, чайлап туруп, куучынды өткүрерге келижер деп, мен азыдан бери билетем.

Оноң ол Байан-Улгей аймактын бир кезек малчыларында мындый солун неме көрдис. Олордо кичине «Хонда» деп япон дизельдер бар эмтир. Атка артынып жүрөтөн. Оныла жайлуларындагы 15 айылды бир уунда электроотло жарыдып турар аргалу, телевизор до көрүп отуратан болуптыр. Оны монголдорго Япон кандый баага берип турган деп сураар болзо, олор жүзүн-жүүр туйгак, мүүс, чачып ийетен сөбкоти жуунадып, садып алып апарала, удобрение эдип жазайт. Онын ордына мындый эдимдер, мындый жазалдар берип турган болуптыр. Кижн санаанза, оны бисте не тузаланбас? Бистин область, өскө дө мал-аш азырап турган республикалар Тува, Хакасия, Бурятия, Калмыкия, Казахстан, Кыргызстан онойып алыжар аргалу. Чабандарга электричество жетирер деген сурак аайынча куру блааш-тартыш жогынан тузалу керек бүдөр эди. Эки аймактын жерин өдөлө аярганыс: анчада ла Комды аймакта бистин алтай албатыга түнөй жанду ойрот улустар журтап жат. Башка-башка утку улус. Ол керегинде мен мынан ары айдарым. Бистин колхозтор Уштөбөнүн фабриказынан баалу-чуулу кийис айылдар алдырып жат. Ол фабриканын баскан кийизи де уйан. Айылдарынын кеби де алтайына келишпей жат. Алтай улус 100 жыл мынан озо кийис айылдардан чыгала, оны эмди канайда тудатанын да ундып койгон. Эмди ойто катап оны орныктырып жат. А ол айылдардын унулары, түндүгн бистийине келишпей жат. Онын учун Туулу Алтайдын агрокомбинады экономикада чокум чике колбулар төзбөп турган өйдө, бу ла коштой Монголиянан «Экспорт-импортко» не алдырбас, не садышпас? Олордын кийис айыл-

дарын да алар керек. Онон бистинг малчылар да фуфайканаг бскö иштейтен кийими жок. А олордын капталдарын, чекпендерин кийип жүрерге коркушту эптү. Жут-жулакайга кийип жүрерге жакшы. Бисте алтай кептен жаңыс кышкы кийим артыл калган. Монголдордо ондый жайгы кийим бар. Ол кийимди биске алдырса чабандарга, иштеп жүргөн улуска ол сүреен жуунак, жайгыда кийетен жакшы кийими болор. Бир жанынаг серүүн, экинчи жанынаг эптү жакшы кийим ол.

Л. Ким: — А ол ондо текши шидеп белетеп турган жер бар ба?

Б. Бедюров: — Монголдо оны үзе шидеп-көктөп, белетеп, саткылап жат. Айылдардын унуларын, карачызын, керегезин — ончозын садуга чыгарат. Магазинде кийнзи база жетил баалу. Онон олордын кийнзи сүреен жакшы. Ак кемирчек дейтен кийис. Оны алаалза, керектү жакшы болор. Арсентий Васильевич Санаа «Совет Алтай» совхозтын директору тужында Монголияга барып, озогы алтай укту койлор экелип турарда, онон кийимди, айылдарды не экелбес? Экинчиде, башкы жыл мен Таркатынын тайгаларында жүреримде, ондо көп сарлыктар көрдим. Ондогы малчылар айдышкан: «Бу бистинг сарлыктарыс эмди чек жерликшиген. Ого жууктаар да арга жок. Коркымчылу, сүзийер — чек ан болуп калган». Монголиянын тергеезине ажып барарыста, Цогооннур — Ак-Көлдиг жанынан төмөн түжүп барзаас, төрбөт малчылардын айылдарына кийдирди. Көрөр болзо, бүткүл ферма уй саачылар эмес, сарлык саачылар! Кандый курсак жибедис деер! Бастыра быштак, курут, сарју — же үзе ле салган аш алтай улустын эдип-жип жаткан курсагы ошкош. Же бисте жаңыс ла уйдын сүдиненг эдип турганы арткан. Сарлыктын сүдиненг жазалганы каа-жаа ла — Көш-Агаш аймакта учураар. Сарјуны жаңыс бойына эдип турган эмес, государственного табыштырып турган продукция. Сарлыктын сүдин база табыштырып жат. А сарлыктын сүди ийнектийиненг артык деп бис билерис. Бисте дезе, сарлыкты жаңыс ла этке тузаланып жат. Койдын, эчкинин сүдиненг жазаган кымыс та, чеген де амзап жүрдибис. Төбөнинг сүдиненг жазаган кымыс барын угуп жүретем. Монголдо төбөнинг кымызын да, Комды аймактагы Манхан сомоннын төбчилеринде болуп, аракызын да тамзыктадыс. Бистинг колхозтордон, совхозтордон болгой, керек дезе, улус бойындагы да кой-эчкизин саабай жат. Сарлыкты саары санаада да жок.

1 августта бис Ногоннур (Жажыл-көл) сомоннын жеринде жүрдибис. Эртенгизинде Улгей городко жеттис. Ондо аймактын жаандарыла тушташтыс. Нөкөр Хабсатор, нөкөр Султан деген аймактын парткомынын качыларыла тушташтыс. Бөс согоочыларла туштажу болды. Онын кийнинде бис Уужим деп улус амыраар жерде туштажу өткүрдис. Толбо-Нур (Мендү-Көл) сомоннын малчыларыла тушташканыс. Бу сомон

дордо ылгый казак улус журтайт дегедий. Керей-казактар деп айдар оморды. Ортозында тоолу майман казактар учурап јат база. «Керей, найман игис» деп кеп сѳзи бар. Байан-Улгей аймактын 80 мунг эл-јонынын 80 процентинен артыгы казак улус. Артканы ондо Алтайдын урянхайы деп албаты. Анчада ла бистинг Кѳш-Агаш, Улаган аймактын улузына угы-тѳзи, јангы-чѳми јуук. Је тили монголго кѳчѳп калган. Ондо база ас-мас тѳрбѳт, калга деген монгол укту улус бу аймакта база учурайт.

Байан-Улгей аймак 1940 јылда Комды аймактан бѳлинип, башка аймак этире тѳзѳлгѳн. Комды аймак дегени — ол озогыда бистинг улус кошко, садуга јѳретен Кѳнбадыш Монголиянын тѳс јери болор. Ол — солун аймак Байан-Улгей бистинг Кѳш-Агаш аймакка тѳнгей. Байан-Улгейдин тергеезинде 4 кѳннинг туркунына јѳрѳп, бис ылгый эт јип јѳргенис. Картошко до, помидор до — не де јок, ылбырада кайнаткан эт, ѳзѳги јок урулган ак кымыс. Комды аймакка тѳжѳп барзагар, ондо ѳзѳктѳ арбузтар, помидор ѳзѳр јер. Омор Улан-Баторды да јеткилдеп јат ѳлѳнг-чѳплѳ. Онын учун Комдыннын јеринде алдыбыска салган ашка картошко, помидор кожула берген. Каа-јаа огурчын база учурап јат. Онын учун орус, латыш нѳкѳрлѳрис ого сѳѳнип, чырайлары јарый тѳшти. Комды озогыда, 230 јыл мынанг озо, Алтайды јуулап турган тужында, Манжур Эјен-кааннынги шибеези болгон эди. Онон улам ондогы јылу-јымжак јерге кыдаттар кыра салып, монголдорды јер ижине ѳреткен. Ол иш ондо кѳндѳгип келген. Кобдо — сѳреем солун город.

Л. Ким: — Слер ого баштапкы катап барганаар ба?

Б. Бедюров: — Јок, ондо 1981 јылда эн башкы болгом. Эмди экинчи такып, 7 јылдын бажында бардым. Азийгы на-јыларыма туштадым. Омор мени таныгылап, сѳѳнгилеп турды. Ол до тушта, эмди де база мен санангам ла: эленчик ѳбѳкѳлѳримди Алтайдан бери олјого айдап экелерде, омор мында токтобой, ѳштѳге багынбай, Комды суузын јана кечкели, Темир-Чаган кааннынги јерин тескери келип, Россиянын тергеезине кирген кийнинде бис бойыбыстын историябысты ѳргѳлјиге аайлап койгоныс. Тѳс Азиянан чыгала, Сибирьдин тергеезине келип кирип, эмди мында алтай албаты болуп, башка јуртап јатканыс ол.

Јазап сананып кѳрѳр болзон, анчада ла бу јорыкта — мен де, ѳскѳ дѳ улус, монгол бичинчилер бойлоры да, бистинг совет бичинчилер — јарт билгилеп алдылар: бистинг Алтай тудуш эмтир. Јебрен чактан ала бистинг Алтайыс Монголдынги јериле тудуш болгон.

Л. Ким: — Тазыл-тамырынан бери бирлик пе?

Б. Бедюров: — Тазыл-тамыры, кылык-јангы бастыра бирлик, тѳнгей. Анчада ла Кѳнбадыш Монголияда, Байан-Улгей

аймактарда јаткан биске түңей Алтайдын урянхайы. Олорды алтай улус озогыда комды-сойондор дейтен. Төрбөттөр, торгоуттар. Захачин — ол јакачын, јака јерде, гранда јаткан улус. Онын учун олорды захачин деп адаган. Захачин, торгоут ла өскө дө калыктарды алар болзо, олор ончозы ойроттын айрылары болуп јат. Ойроттын аймактары дейтен.

Л. Ким: — Тили бистийине түңей бе?

Б. Бедюров: — Јок, олордын јангыс тили биске түңей эмес. Олордын тили — монгол тил. Јангыс калка тилге түңей эмес, ол тилдег база башкалу. Тазыл-тамырыла, күрмезиле алтай тил кыргыс, казах, хакас, кумык тилле канайып јуук, шак ойроттордын тили калка тилдерге база јуук. Је ондый да болзо, башка тил. Онон олордын кажы ла албатызынын тилинде бойынын база башказы бар эмтир. Јери аайынча бисте кандый эди, олордо јери-јериле база ондый. Јан-кылыгын көрөр болзон, ончозы түңей ле јуугаш немедий. Темдек-тезе, бис Байан-Улгей аймактаг чыгала, төмөн түжүп барзаас, ондо Эрдене-Бүрен деп сомон эмтир. Ол сомондо өлөт деп албаты јуртап јат. Өлөт деп албаты Монголиянын јеринде јүк ле эки сомондо артып калган. Бир сомон туку ичкери, Монголиянын бойында. Озогыда Калдан-Бошокту кааннын черүзи болгон эмтир ол өлөттөр. Онон өлөттөрдин угы-төзин сураар болзо, олор айдып јат: бис кайдаг да Сибирьден келгенис. Сибирьден келген деерде, мен оны сананып турала јартадым: «Слер Сибирьден келген эмезеер, слер Туулу Алтайдын јеринен келгенеер. Слерди оноор апарган Конодой тужында. Эм оны Ондой деп турганы ол. А бисте Өлөтү деп јерлер көп. Ол өлөттөр турган јерлер болуп јат. Чындап айтса — Өлөттү. Олордын кезигин Чадак јуулап турар тужында база көп апарган. Ондо барала, олор кайылып калган. Је чырай-кеберин көрзөң, кайкаарын. Бир кижини көрзөм, сырагај Бичиктү-Боомнын улузына түңей. База бир јерге барар болзон, бистин Улаганнын албатызына түңей. Кезик улусты көрөр болзон, Шебалин аймактын улузына түңей. Узе ле түңей не. Керек дезе, чокум улуска кеберлеш. Түп ле түңей, тен баштерезин кийип алган ошкош. Јангыс кепке чапкан болбой. Улан-Батордо јүрген Дашням деп бичиничини көрөр болзо, ол ло бистин Куладаыда Иришев Озойдын ла бойы. Манкан сомондо Цеденбал деп председатели бар. Ол захачин укту кжи. Ол чырайыла сырагај ла Бичиктү-Боомдо Аспиник Унуковтын бойы. Түп ле түңей. Бир кижини көрөр болзо, Арсентий Васильевич Санаадый. Өскөзи — Каска Кахтуновтый. Олордын бастыра эдип јаткан курсагы, кийими, кожоңы биске түп-түңей. А бистер оны билбей олорды монгол деп башкалап сананып јадыбыс. Онызы јастыра. Ненин учун дезе, Базырыктын эпохазын алалык, јебрен скифтер тужын алалык. Монголияда ондый ок корумдар. Бий-тайга деп тайга бар, Улан-Батордын үстиги јанында. Онон чыккан казын-

тыларды-табынтыларды Улан-Батордын музейинде көргөндө ол бистин озогы эдимдер. Бу ла бистин тўлкў бычкак тегерик бөрүгистин кебедели ондо жадып жат. Туку эки мун жыл мынан озо ол ок жангыс үлекери улалып келтир.

Бистин энг жебрен бичиктерди мөңкүлик бичиктер дейтен, не дезе, ташка бычылган ол бичиктер. Бистин жебрен алтай тилле бичилген бичиктер Монголиянын јеринде Улан-Батордын куйунында туруп жат. Бис оноор база барып јүрдис. «Тонйукуктын көжөөзи» деп айдып жат олор оны. Тонйукуктын мавзолейи болгон, је ле деген јаан мавзолейдинг эмди орды ла бар. Је эмди ондо бичиктў эки сырак таш турганча. Ондо ол бичик. Јебрен бичик. Бистин жебрен тилле. Ол бичикте бистин эмдиги тодош, төөлөс, кыпчак, мундус, теленит деген сөөктөр үзези айдылып жат. 1250 жыл мынан озо бичилген. Ар-Хангай деп аймак бар, Арка-Кагай дегени. Алтай-Кагай деп алтай улустын айдып турганы ол — Кагай. Ол Кагайдын јеринде бистин жебрен бичиктер база туруп жат: Билге-каан, Кўл-Тегиннин эскерткиштў, элебес сөстөри.

13-чи чакты алар болзобыс, «Алтын топчы» деген бичикте, Монголдын летопись-бичигинде Јынгыс-каан тужындагы бичиктерди алар болзобыс, ондо база бичилгениле — бистин теленит, төөлөстөрдү, тубаларды Чингис-кааннын јаан уулы 1207 жылда келип бактырган. Је кан төкпөй бактырган. Олор бойлоры келип багынган деп бичип жат. Багынган кыргыстар деп бичип жат. Је ол, байла, хакастарды айдып турган эмей. Эмдиги тувалар, буряттарды јыштын албатызы деп айдып жат. Јышка јакалай јаткан. Чөлдө эмес, јышка јакалай јаткан улусты олор онойып адаган — ойроттор деп. Айдарда, бис 13-чи чактан олорло тудуш. Онон бери Ойроттын историязын алар болзобыс, 15-чи чактан 18-чи чакка јетире бис 300 жыл база олорло кожо јаба јуртаганыс, база үзе тудуш болгон. Бу ла јууга јетире, јуунын алдында 30 жылдарга јетире көп алтай улус эки тилдў болгон. Эмди бис канайда эки тилдў — алтай, орус тилдў јүрүп жадыс, ол өйдө дезе бисте алтай ла ойрот эки тилдў болгон. Бистин каргандарыс ол тилди база билетен. Бистин көп јурукчылар, темдектезе, Кайырлыкта јуртаган Учар-ака дейтен кижы улам сайын оноор јорыктап јүретен. Кароголдын, Каспанын, Улаганнын, Кош-Агаштын, Оймоннын улузы — олор јаантайын оноор јорыктап јүретен. Бойы бойыла тудуш колбулар јаантайын, кажы ла чакта болгоны јарт. Онызын ајарудан чыгарарга јарабас, ундырга болбос. Бис Россияга кирген өйдөг бери орус којойымдар Јаш-Туранан јорыктап, јол алып, Кош-Агаштан ары јүрүп туратан. Айла Кош-Агаштын јурт болуп бүткени база оныла колбулу. Онын кийнинде Совет өйинде Чуйдын трагы жаза-лып, бистин колбуларыс, Монголия социализмнин јолына кирген кийнинде Сухэ-Батордын, Лениннин јолы деп, бис эмди там элбек, там јакшы колбулар эдип жадырыс.

Мен сананзам, Бистинг Туулу Алтайга бүгүнгү күнде жагыс ла Байан-Улгей аймакка колбу тударга болорзынбас керек. Байан-Улгей аймак — ол Монголиянын жүк ле 19 аймагынын бирүзи. Онон бистинг улус Байан-Улгейде жаткан албаты — Монголия казактарынын жандарын монголдордын жандары деп жастыра бодоп турганын бис жолой ажаарып келдибис. Жартадыс та, былгап туратан эмтир. Монголдордын, калка-ойроттордын жаңыла казактардын жаңын былгап жат. Оны таныбай-ылгаштырбай жат. Ондо 19 башка аймак. Ол Комды аймактын улустары бистинг областта коркушту колбу тударга амадап турганы жарталды. Бисондо үч башка сомондо болдыс. Эрдене-Бүрен деп өлөттөр журтаган сомондо, солун захчин албаты журтаган Манхан деп сомондо болдыс. Ол өзүңгир, шыраңкай, омок албаты болуптыр. Монголияда анчада ла захчиндердин бийелери сүреендү солун. Олор ак тонду, Улаганнын улузынын тондоры ошкош. Ак капталдар кийинген албаты. Каргандары, балдары коркушту бийечи, омок. Жаламаннын, Ийиннин улузына түңей бийечизиле. Олор 30 мунг албаты болуптыр. Өзүп жаткан албаты. Комды аймакта экинчи жерде туруп жат тоозы аайынча.

Je онон Дуут деп сомондо болдыс. Дуут деп сомондо мен 1981 жылда болгом. Ол ондо тен бойыстын төрөл улус журтап жат. Ондо ылгый урянхай. Алтайдын урянхайы деп адалган албаты журтап жаткан болуптыр. Олордын кезиги 1934 жылда Буурыл-Токой Алтайдан (ол эмди Синьзиян — Кытайдын жери) бери ажып, Монголдын жерине келген болуптыр. Ондо ортозы жуук кыр ажыра. Ол ондо отурган Доноров деп карган өрөкөңгө мен 1981 жылда жолуккам. Ол озогы кеп-куучын билетен киж. Бир Даржаа деп киж болгон. Өрөкөн божоп калтыр. Доноров такып ол ло 7 жыл мынан озо айткан кеп-куучынын жартап айдып берди. Мен кайкадым: Монголияда отурган Доноров, Экинурда отурган Шонтой Кокпоев — айткан кеби жагыс, бүткен тазылы жагыс. Куучындаган немези — ол Буурыл-Токой Алтайдан бис чыкканыс деер. Буурыл-Токой Алтай кайда деп сураар болзон, Эрчиш бажы, Эки Эрчиштин бажы, бистинг озогы кабайыс ондо болгон деер. Онон чачылала, кезиги оноор ары барган, Монголдын жерине, кезиги бу дөөн келген. Куучындап жаткан куучынын бириктирип келзен, база жагыс. Жагыс аай айдып жат, жагыс озогыда болгон учуралдар керегинде айдып жат. Темдектезе, олордо Амыр-Санаа, Шуну керегинде куучындар бар. Урянхайларда ол болбой кайтсын. Олор оны үзе айдып жат. Онон түңейлештирзэн, бистинг алтай улустын куучыныла база таптажа берер — төзи жагыс. Солун туштажулар көп болды, Je ончозын айдар аргам жок.

Л. Ким: — Je, текши суракка айтса, амадугар, байла, бүткен?

Б. Бедюров: — Онызын бу Слердин алдыгарда эзен-амыр отурганым керелейт. 9 августка јетире бис ол эки аймактын јериле јорыктап јүрдис. 8 августта энирде Комды городтын тос тепсегинде, Аюуш деп албаты геройынын тепсегинде јашоскүримининг кодүринилү митинги болгон. Ол митингте бистер куучын айдып, үлгерлер кычырып, бийелеп, онды јыргалду, јакшынак ойынду туштажула Алтай кечире јорыгыс туузылган: Јаш-Туранан Комдыга јетире јаан јол бдүлген.

Чындап, Монголияда мындый эмитир: олордын јаандары бис чилеп трибунага чыккылабай јат. Комды аймактын парткомынын баштапкы качызы — Түмен-Јыргал деп кижі бисле кожо митингте отурды. Аймакисполкомнын председателининг заместители нөкөр Дабаа-Цэрэн бисле кожо јорыктап јүрди. Байан-Улгейдин јаандарын бис јакшы билерис. Ол Хабсатор, Султан нөкөрлөр бисле кожо бойлоры база јорыктап јүрди. Онон митинг болордо, олор бойлоры јииттерле, пионерлерле кожо бийележип те турат, онон микрофоннын јанына келеле, куучын да айдып турар. Онойып, окылу керегин, ойың-јыргалын элиштирип-селиштирип эдетен јанду эмитир. Онызы база јакшы деп мен јарадып көрдим. Бүгүн чүм-чам, бюрократиянын тыдыныжы, јамыркаш-јааныркаш кемге керек.

Эртенгизинде 9 августта Комды городтын јангы тудулган јакшынак аэропортынан АН-24 самолетло Улан-Баторго учтыс. Улан-Батордо 5 күн болдыс. Улан-Батордын музейлериле, библиотекаларыла таныштыс. Монголияда буркан јангнын эмди иштеп турган сок јангыс монастыры — Гандан деп күрее бар. Тирү намаларды ондо көрдис. Мен ондо 1981 јылда база көргөм. Тонйукуктын көжөбозине барып јүрдибис. Онон Монголдын бичинчилериле, ученийларыла туштажу болды. Монголдын Тос радиозыла, телевидениеле интервью бердис. «Монголия» журналга база интервью бердис. Онойып, бистинг јорык јенүлү бүткен. Је ачыгынча айдар болзо, биске бу јорык, бир јанынан, аар-күчке келишти, чылаазынду болды. Бистинг де Туулу Алтайдын јолдорын күскүдий килен, јараш деп айдып болбос. Чуйдын трагы да болзо. Эмдиги бйдөн сондоп калган. А Монголияны ары ажып барзагар, ондо сай јол деп неме јок деп јартынча айдар керек.

Л. Ким: — Келишкенче ле мантадар ба?

Б. Бедюров: — Келишкенче ле мантадар. Онон тайгала-рына чыгып барзан, бистинг атту јүретен таскылдарды олор «Уазиктү» мантадып јат. Мен канча катап барада санандым: «Акыр, эмди ле, бу ла ташка шиназын ойо сайдырып алар, отурып калар болорыс» — деп. Јок! Олор кандый ла таштарды ажыра мантадып, эбире согуп, та канайып-канайып чыгатын. Ол јанынан коркышту капшуун, чыйрак, өткүлей ле берген турар... Ұзбис эзен-амыр јүрүп, айлы-јуртыбыска ай-

таным келдис. Же Саша Плитченко ло Улдис Берзиньш — бистин латыш ла орус нөкөрлөрис тын чылаган, сүреен жобогон деп айдар керек. Бис бойыс та жобогонс, же бистер канайтса да көчкүн албатынын ач-үрези болуп турган адыста, база чыдажып ийгенис. Мен Комдынан ары, тен карын да канатталып бараткандый болгом, же жорыкты оной ары самолетло улалтарга келишкен. Улан-Баторго жетире. Сырангай ла бир де алдырышпаган, быжым этпеген кижин — ол 70 жашту калка өрөкөн Мөнгүнө Чимид деп айдар керек. Бир де алдырбаган. Коркышту бек, чыдамкай улус эмитер, монголдор.

Эмди бистин экспедициябыстын жорыгы мынайып жөнүлү, жедимдү туузулган кийинде бистин алдыбыста — төс иш. Көрөтөн немени көзисле көрүп алдыс, угатан немени көгүске сугуп алдыс. Эмди оны ак чаазынга көчүрер керек. Монгол нөкөрлөр бойынын тилиле бичигилеер, бурят, латыш, орус жолдошторум бойынын тилиле, мен — алтайлап, орустап бу жорук керегинде бичип, нажылыктын текши бичигин бүдүрер күүн-санаабыс бар. Кажыбыс ла оны таң алдынан бичиир. Оной кажыбыс ла бойы бойыбыстын жерлеристе чыгарарыс. Бистин планыста оны 1990 жылда чыгарары темдектелип жат — Туулу Алтайда. Ого жаныс ла бу экспедициянын бойында жоруктап жүргөн улус эмес, же Монголия, Алтай керегинде, бистин нажыларыс керегинде бичиген өскө дө алтай поэтердин, бичиичилердин чүмдемелдери текши кирер деп бодоп турум. Бис онойып эмди текши жуунты белетеерге жадыбыс. Же Потанинге, байла, жедижер аргабыс жок болор, а бот Потаниннин, Радловтын ол өйлөр керегинде бичиген озогы бичиктеринен оной база кожорыс. Албатыга солун болор. Оны бистин эмдиги жашөскүрим билер эмес. Жашөскүримнен болгой, бистин интеллигенция да билбес. Оны тоолу-тоолу ла специалисттер, өнөтийин казынып иштеп турган улус кычырган, көзи табарган. Өскө оны кем де билбес. Оной бу жорукла колбой, жол узун, «жортсо-жортсо, жол алар, жолугышса сөс алар» деген бирүзи — жолой барадып, көп-көп шүүлтелер көксибиске база илинген. Эмди перестройканын өйинде бис кандый ла жүзүн-базын эп-аргаларла иштеерге күүренип жадырыс.

Бистин бу жорыгысты Москвада, Улан-Батордо база жакшы баалаган, темдектеген деп айдар керек. Темдектезе, эмди мындый шүүлте бар: Алтайды эбире жол чыгарар керек. Улу Алтайды эбире. Эдип албас неме жок. Совет Алтайдын, Монгол Алтайдын, Кыдат Алтайдын жерин айланар: мынан Чуйдын трагыла Монголдын Алтай жерине барар. Эмди совет ле кыдаттын колбулары там жаранып жатканы иле. Комдыда айдышкан: «Быыл Кыдатла гранды ачарыс, колбулар болор, ары-бери өдүжер» — деп. Эмди үстине колбулар жүк ле Улан-Батор — Пекин ажыра өдүп жат, а мынан ары саду, культура, экономика колбулары экпинделе берер олардын ортодо. Онын учун мынайда барала, Монгол Алтайдын сынын ажала,

Буурыл-Токой Алтайга, Эрчиш бажына једип барала, ойто бу Зайсан-көлдөн келеле, Эрчишти төмөн жүзүп тұжер. Шак мынайда Күнбадыш Алтайдан Усть-Каменогорск — Новосибирск — Бийск ажыра улу јолды туузылтар арга бар.

А бистин јорыгысты кирелү дейдеер бе? Јаш-Туранан Күнчыгыш төөн чыккан, Јаш-Туранан Комдыга једеле, Комдынан Улан-Баторго једеле, Улан-Батордон бис 15 августта самолетто Москва јаар учтыс. Москванан ойто бери јанган. Берзиньш бисти Латвияга кычырган, Дугаров Бурятияга кычырган, је јерлү кижі јерине, иштү кижі ижине деген бирүзи, бис Плитченколо кожо «Сибиряк» поездке отурып, эки конып Новосибирскке једип келдис. Плитченконы јетирип койоло, бойым Том-Туранын поездине отурала, Бийскке — Јаш-Турага једип келдим. Онон бери Горно-Алтайскка таксилү јанып келдим. Јорыкты баштаган бойым адакы учында келдим, арткан нөкөрлөр айлы-јуртына менен эрте јеткен.

Је эмди сананар болзо, Монголиядагы туштажулар ончобыстын көксинде узакка ундылбай артар. Мен оны күнүн сайын сананып отурым эмди. Ол керегинде бичийин деп. Эм белетенип отурым. Қанча јылга шүүнгем. Онөтийин ол јолдо бичиген бичиктеримди, магнитофонго тартып алганымды угуп јадырым, озогы бичиктерди кычырып отурым. Монголдор бойын күннин албатызы деп айдып јат. Күн улус деп аданып јат. Бис, алтай улус, база айлу-күндү Алтайыс деп алканып айдадыс. Бистер күн јанду, күн јаркынду ороондор болуп јадырыс.

Монголия — сүрекей байлык ороон. Кезик улус айдып јат — Монголия уйан, Монголия јокту деп. Чын, материальный јанынан алгажын, эм үстине уйан, је ол материальный јаны — белен јоголо беретен неме. Ол 5—10 јылдын туркунына экпиндү өзүм болзо, ондо үзе өзүп чыгар, өскөрө берер. Олордын јери эрјинелү јер. Бастыра јеринин алдын, чүрче ле казып ийзенг, ондо не јок деп айдар! Је элден баштап олордын эн јаан байлыгы — олордын көкси, јүреги. Ондый байлык эмди телекейде јок. Монголдын јүрегинде — ак санаа. Олор качан да төгүндеп билбес, ууры-сук этпес. Бистин де алтай улус озогыда база ондый болгон — төгүн сөс айтпас, меке-ленбес. Ондый ак санаа, ак јаркын, ачык күүн — монголдордын јүрегинде. Бу күн ороон, күн јүректү улус.

Л. Ким: — Је јилбүлү куучын учун Слерге быян болзын, Бронтой Янгович. Сананып алган бичигеер, байла, солун болор. Чүмдемел ижигер једимдү болзын!

(Орооннын тюркологторунын жууны керегинде)

Былыр Кыргызстаннын тос города Фрунзеде бастыра Союзтын тюркологторунын бежинчи конференциязы откон. Онын тос ажарузында турк укту калыктардын тилин, оос чум-демелдерин ле литературазын, анайда ок историязын ла этграфиязын уренетен сурактар турды.

Конференциянын ижинин программазыла «Манас» эпос аайынча наукалык симпозиум откон. Онын ижин атту-чуулу совет бичинчи, Кыргыз ССР-дын наукалар Академиязынын академиги Ч. Т. Айтматов башкарды.

Конференцияны кыска кире солло тозомол комитеттин председатели, Кыргыз ССР-дын Министрлер Советинин председателинин заместители Р. И. Отунбаева ачкан. Уткуулду сosti Кыргыз ССР-дын наукалар Академиязынын президенти, академик Н. П. Лавров айткан.

Конференцияда турушкан ончо улус Чынгыс Айтматов бойынын калыгынын тууки-историязын, когустик культуразын жангыс ла Октябрьдын кийининдеги ойди албай, жебрен чактарда башталганына ала шиндеер, турк укту улустын бичиген культуразы керегинде билерин теренжидерине тюрколок-уче-ныйларга кычыру эткенин жарадып уктыбыс.

— Суракты тазылынан алар керек. Уренчиктер турктердин жебренде бичигени ле культуразы керегинде билери керекту. Бойынын туукизин ле культуразын билип турганы уренчиктердин текши уредузин жарандыраына, культуразын бийиктедерине, ол ажыра бастыра обществоны бичикчи эдерине жомолто болор. Бугунги кунге жетире тюркология керегинде науканын озуми туйукталып калгандый болгон. Эмди оны орныктыар, жолын арчыыр, тыгыдар ой келди. Биске бу суракты теренжиде ле элбеде шууп корор керек — деп, Ч. Айтматов айтты.

Конференцияда турушкан улусты уктыган сosti тюркологтордын Совет комитетинин председатели Э. Р. Тенишев айтканын жилбулу уктыбыс.

Онон конференциянын текши жуунында «СССР-де турк тил керегинде науканын эмдиги ойдоги айалгазы ла мынан ары окскуруп баратаны керегинде» докладты Кыргыз ССР-дын наукалар Академиязынын академиги Б. О. Орузбаева этти. Докладта турк тилдерле куучындап турган улустын тоозы бистин ороондо славян тилдерди ээчиде турганы темдектелди. Турк калыктар коп нургуны СССР-де журтагылайт. Јер устинде бугун бар 25 турк калыктын јирме учу Совет Союзта. Јук ле эки калык — турк ла уйгурлар гран ары јанында.

Историк ле этнограф ученылар — Туркмен ССР-дын наукалар Академиязынын член-корреспонденти С. Г. Агаджанов ло Кыргыз ССР-дын наукалар Академиязынын член-

корреспонденти Т. Табышалиева өмбөлөжип кожо эткен доклад СССР-да түрк калыктардын ук-аймагы ла история-культурадагы колбуларынын турултазына ла сурактарына учурлалды.

Текши жуун өткөн согында секциялар иштеген.

Конференция өдүп турарда биске, анда турушкан улуска, журналисттер көп сурак бердилер. Темдектезе, меге республиканын газетинин корреспонденти бу конференция алдында өткөндөрининг незиле башкаланды — деп сураарда, мен айттым: «Быылгы конференция ороондо жаан жаңыртулар болуп турган өйдө ачылды. Бу өй революционный жаңыртуларда чокым иш бүдүрүп баштаганыла јилбилү. Бастыра обществодо чылап ок, бисте база чокым жаңыртулар башталды».

Јүрүм-салым кандый болотоны јарталып турган эмдиги өйдө совет ученылар бойларынын алдында турган эн ле жаан учурлу јакылталарды бүдүрер учурлу деп, М. С. Горбачев айткан. Чындап та, тюркология аайынча быјылгы бежинчи конференцияда национальный ла орус тилдерди үренер, төрөл тилдерди ле литератураларды үредерин, национальнй кобуларды јарандыраын ла өскө дө жаан учурлу сурактарды шүүшкен.

Меге литература шингеш ле фольклористиканын секциясында иштеерге, онон фольклористиканын подсекциязынын ижин башкарарга келишкен. Бу секциянын ижинде кезик докладтар сүреен јилбилү бололо, тапту тын блааш-тартышту шүүжилди. З. Г. Османова «Октябрь алдындагы Россияда јангы бүдүмдү литературалар төзөлгөн текши ээжилер керегинде» докладында Орто Азия ла Казахстаннын калыктарынын литературалары Октябрдагы революциядан чик-јок озо төзөлип башталганын темдектейле, бир де буру јокко јамандадып, литературага учурлалган иштерден адын кырып салган авторлорды адаган. Литература шингдечи ишчилердин алдында турган сурак — андый бичиичилердин ады-јолын орныктыратаны деп айтты.

Революциядан озогы кыргыз литературанын историязын шингдееринде жаан учурлу иштерге бойынын докладын Кыргыз ССР-дын наукалар Академиязынын тил ле литература јанынан институтынын директоры А. Э. Эркебаев учурлады. Ленинградтын ученыы С. Г. Кляшторныйдын јебрен түрктөрдин таш бичиктеринин јүзүнин јартаарына учурлаган докладын тын јилбиркеп укканыс. Кыргыз фольклордын национальнй жуунтызын белетеери керегинде философия наукалар кандидады С. Т. Кайынов куучындады. Казах ССР-дын наукалар Академиязынын академиги З. А. Ахметов «Литературада шүүлте сөстөрдү — терминдерди, бодолдорды тузаланарынын эп-аргазы керегинде» элбек доклад эткен. Атту-чуулу бичиичи Ч. Айтматовтын ижинде национальнй ла интернациональнй кобулар көргүзилгенине Кыргыз ССР-дын наукалар Академиязынын член-корреспонденти

А. С. Садыковтын доклады учурлалды. Иит учений-литературовед, филология наукалар кандидады А. Ахматалиева «Литературалар бой-бойыла колбулу болорында Ч. Айтматовтын жайаандыгы керегинде» доклад эткен. Л. Укүбаеванын доклады М. Ауэзовтын «Абайдын жолы» деп романы Ч. Айтматовтын бичинчи болуп тынгырына жөмөлтө эткенине учурлалды.

Түрк калыктардын кай чөрчөктөринде үлгерлегенин шиндеер ишти бир аай өткүрерине докладын Казахстаннын фольклорчысы Ш. Ибраев учурлаган. Эмдиги өйдөги түрк тилдү литератураларда жүзүндөрдү байгызарында фольклордын учуры керегинде Москванын ученийы Т. Давыдова куучындады.

Фольклористиканын подсекциясында «Монгол укту албатылардын кай чөрчөктөри керегинде сурак аайынча» Иркутсктагы университеттин профессору, филология наукалар докторы Н. О. Шаракшинованын доклады, «Азербайджан калыктын «Көрөглү» эпозында баатыр Гырат аттын кеберинин учуры» деп тема аайынча Бакудан келген филология наукалар докторы М. И. Акимовтын доклады тын жлбилү болды.

Дагестаннын фольклорист-ученийы С. М. Алиев «Јебрең өйдөги ле орто чактардагы түрк калыктардын фольклор-кееркемел жайаандыгы керегинде» јетирү эткен. Кыргыз јеринде јуртаган дугандардын фольклоры керегинде филология наукалар кандидады Ф. Х. Макеева куучындаган. Башкир калыктын ойгор улусы керегинде оос јөрчөктөриле А. М. Сулейманов таныштырган.

Программада темдектелгенине үзеери филология наукалар докторы Р. Б. Бердибаев казах фольклор аайынча ученийлардын иштериле таныштырган. Алтай учений, филология наукалар кандидады К. Э. Укачина «Алтай той өткүреринде кожондордын учуры керегинде» куучындайла, былтыр јайгыда Туулу Алтайла јорыктаарда магнитофонго бичип алган фольклорло таныштырды. Туркмен калыктын фольклоры аайынча учений, филология наукалар кандидады А. Б. Карыева туркмен албатынын табышактары аайынча јетирү эткен.

Тюркология аайынча бежинчи конференцияда бастыразы 44 доклад кычырылган. Јаан научный учурлу бу конференция анда турушкан улуска укташ тилдү калыктардын оос үлгерлик иштериле тереңжиде таныжар арга берди. Олордын көгүс культуразы текши болгонны тереңжиде јартаган. Конференция — бистинг албатылар најылык болорын ла өмөлдөжөрин тынгыдарында јангы алтам.

Конференциянын учындагы јуунында текши резолюцияга фольклористтер көп шүүлтелер эттилер. Секциянын јакылтазы аайынча ол шүүлтелерди мен кычырдым.

Тюрколог-фольклористтер «СССР калыктарынын оос чүмдемели» деп журнал чыгарып баштаары керегинде КПСС-

тын Төс Комитетинин наука бөлүгинин ле СССР-дын наукалар Академиязынын алдына сурак тургуссын деп тюркологтордын Совет комитетине кычыру эткен. Ол журнал карындаштык калыктардын көгүс культуралары бой-бойынын байыжарына жөмөлтө эдер, калыг эл-жонды калыктардын ойгор шүүлтелериле таныштырып, фольклор аайынча иштерди башка-башка жерлердеги ученийлар өмөлөжип бүдүрер арга берер эди.

Резолюцияга ВУЗ-тардын филология факультеттеринде түрк фольклордын курсын кожоры керегинде шүүлте бичилди. Анайда эткени студент жашөскүримди интернационализм ла патриотизмге тазыктырар ишке жөмөлтө эдер деп шүүп турубыс. Бис анайда ок түрк фольклордын эн талдамазын орус тилге көчүреле, кепке базып чыгарар ишти там тынгыдары керегинде, революциядан озогы ориенталист-ученийлардын иштерин кепке базып чыгарары керегинде, оок албатылардын, темдектезе, шорлордын, дунгандардын, гагаузтардын ла өскөлөринин де фольклорын жуурына ла шиндеерине аяру эдери керегинде шүүлте эткенис.

Тюркология аайынча V конференциянын программасыла «Манас» деп эпос аайынча өткөн симпозиум турушкан улустын ончозына тыг жараган. Симпозиумда «Манас» аайынча ученийлар докладтар эткен, манасчы-кайчыларды екпиндү колчабыжула уткып уккан.

Конференциянын культурный программасы жилбилү ле солун болды. Бис кыргыстардын жебрен культуразыла таныштыс, искусствонун устарынын ойын-жыргалын көрдис, жарлу бичиичилериле, артисттерле, акындарла, кожончыларла, кайчыларла таныштыс. Кыргыз ССР-дын төс городынын музейлеринде, жаан учурлу жерлеринде болдыс, Ызык-Көлгө барып жүрдибис.

Мындый жаан туштажуда болгоны Туулу Алтайдын фольклористтерине анчада ла керектү.

С. КАТАШ

ЖОЛ-ЖОРЫК, ТУШТАШТАР

Былыр 20 октябрда атту-чуулу алтай бичиичи Л. В. Кышевтин 55 жылдыгы толгон. Ого учурлай Горно-Алтайскта, областын көп журттарында Кышевтин кычырыштары, оны кереестейтен Күндер, литературанын энгирлери өткүрилген. Ондый иштердин бирүзи «Жерибисте жарыткыш болуп күйели!» деп адалып, 21 октябрда Кан ичинде культуранын Кырлыктагы байзыгында өткөн.

Энгирде Лазарь Васильевичтин үлгерлери, кожондоры жа-

нгиланган, чўмдемели аайынча ойын-жыргал көргүзилген, жербойынын «Чедирген» киностудиясы «Эл-Ойын-88», «Туулу Алтайдын алтын жайы», «Озочыл койчы Мишкиннинг билези» деп документ фильмдерин алтайлап көргүскен. Бу киностудияны Виктор Көлүев башкарат. Ол аймакисполкомнын култура бөлүгүниги ижинде эрчимдү туружат. Киностудия аймактын автоклубынын (башкараачысы Тожыла Энчинов) артисттериле кожо жорыктайт.

Энгирде бичинчилер Ж. Каинчин, С. Каташ, К. Төлөсов, Алтайдын бичик басмазынын Туулу Алтайдагы бөлүгүниги баш редакторы Б. Угаров база болгондор. Олор анайда ок Экинур, Кырлык, Мөндүр-Соккон, Жабаган журттарла жорыктап, школдордо алтай тил ле литератураны үредерин жарандылары аайынча областьтын үредүчилеринин Кан-Оозы журтта өткөн жуунында турушкандар.

* * *

25 октябрьда РСФСР-дын бичинчилер Бирлигинин Башкартузындагы РСФСР калыктарынын литературалары аайынча Советте А. Адаровтын жайаандык ижи шүүжилген. Шүүжүни Башкартууныг качызы М. Шевченко башкарып өткүрген.

Туулу Алтайдын бичинчилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров А. Адаровтын жүрүми ле жайаандык жолы керегинде куучындап, ол бир канча үйе алтай бичинчилерди сургадып таскаткан, төрөл литературазын өскүреринде көп иштеген поэт, драматург, публицист, эл-жондык ишти болгонын анылады.

А. Адаровтын жайаандыгы керегинде докладты критик-сөгүшчи В. Дементьев эткен.

Куучын айткандар: М. Ломунова, П. Самык, Э. Балашов, В. Дольников, В. Евпатов, В. Чукреев, Ю. Лукин алтай бичинчинин оос чўмдемелле, бүгүниги күнле колбулу үлгерлигин ончо жанынаг аярулу шүүшкендер. Анайда ок бир кезек аярулар, тузалу шүүлтелер база айдылган, көчүриш жанынаг, төс жерлердин бичинчилерин автоном республикалар ла областьтарда база шүүжери керегинде сурак көдүрилген.

* * *

18 ноябрьда өткөн отчетту ла выборлу ХХХ городской партконференцияда Э. М. Палкин КПСС-тын горкомынын членине, 3—4 декабрьдагы отчетту ла выборлу ХХVI областной партконференцияда Б. Я. Бедюров КПСС-тын обкомынын членине, А. О. Адаров обкомнын членине кандидат эдип, 16—17 декабрьдагы отчетту ла выборлу ХХIII краевой партконференцияда С. С. Каташ КПСС-тин крайкомынын членине тудулгандар.

* * *

«Малыш» издательствонунг айтырузыла јиит бичиичи К. Тепуков 20—23 ноябрьда Москвада болуп, анда быјыл чыгатын бичигежи јанынан иштеди.

* * *

25 ноябрьда бичиичилик биригүзининг литконсультанты Ј. Б. Каинчин ле К. Тепуков педучилищеде келер бйдин үредүчилериле туштажып, балдардын литературазы керегинде эрмек-куучын өткүргендер.

* * *

28 ноябрьда К. Козлов ло Ј. Каинчин Горно-Алтайсктын алтынчы школында болуп, балдарды патриот ло интернационалист күүн-тапка таскадары керегинде куучындагандар. Буок темала Б. Укачин бежинчи школдо куучын айткан.

* * *

Кан-Оозында јуртап јаткан поэт Ш. Шатинов 28—30 ноябрьда Горно-Алтайскта болуп, 1988 јылдагы јайаандык ижи керегинде бичиичилик биригүзининг Бюрозынын алдына отчет эткен.

* * *

7—9 декабрьда Горно-Алтайск городто балдардын журналынын баш редакторы Ольгерд Блажевич (ПНР) ле Москвадагы «Детская литература» журналдын баш редакторынын заместители Игорь Нагаев болгондор. Олордын амадузы — балдарга учурлап бичип турган алтай литераторлорло туштажып таныжары, олорло мынан ары јуук јайаандык колбулар тудары.

Келген күн олор партия обкомынын качызы Б. К. Алушкинле, бичиичилер биригүзинде јайаандык ишчилерле тушташкан. Калганчы эки күн областын орто үредүлү национальный школында, педучилищеде, күүлик школдо, балдардын алтынчы садында, Полежаев оромдогы тогузынчы турада (1941—1946 јылдарда ол туштагы Ойрот-Турада катукабыр јылдарда Блажевichter бу эмдиге турган болчок турада јаткандар), он экинчи школдо (О. Блажевич бу школдо үренген) болгондор. Олорло кожо город ичиле бичиичилер биригүзининг каруулу качызы Б. Я. Бедюров, литконсультант Ј. Б. Каинчин јүргендер. Күндүлү айылчыларды кайда ла сүрекеј јылу уткыгандар.

О. Блажевич ле И. Нагаев бу кайкамчылу јол-јоругы керегинде бичип, «Эл-Алтайдын» редакциязына ийер болгондор.

* * *

20 декабрьда Москвада Союзтар байзыгының Колонналу залында «Лачплесис» деп латыш эпостын 100 жылдыгына ла оны чүмдеечи А. Пумпурга учурлалган көдүрингилү энгир өтти. Анда Туулу Алтайдаг бичинчилер биригүзининг каруулу качызы Б. Я. Бедюров туружып, куучын айткан, алтай литературанын Латвиядагы Күндерине учурлалып, 1986 жылда «Эл-Алтайда» жарлалган «Лачплесистинг» үзүгин Н. Шумаров кайлап берген.

Т. ТОНУЖАН

БИБЛИОГРАФИЯ

АЛТАЙ БИЧИИЧИЛЕРДИҢ ЧҮМДЕМЕЛДЕРИ

Москвада «Современник» бичик чыгаруда былтыр А. Адаровтын «Высокий Алтай» деп үлгерлик жуунтызы чыкты.

Бу ок издательстводо РСФСР бичиичилеринин чүмдемелдеринин турган «Россияне» деп үлгерлик жуунты кепке базылды. Бичик Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлалган. Тургузаачызы — Н. Карпов. Бу бичик көп ук калыктардын нажылыгын көргүзөт.

Жуунтыга Туулу Алтайдан П. Кучияк, А. Адаров, Б. Бедюров, Э. Палкин, Б. Укачин, П. Самыктын үлгерлери кирген. «Алтай» (3 №, 1987 ж.) альманахта поэттердин оос кычыру-үлгерлери «От Невы до Катуня» деп текши бажалыктар жарлалды.

Кычырулардын авторлоры — совет литературанын Алтайдагы Күндеринин туружаачылары: Ю. Шесталов, В. Булачан, Н. Трегубов, В. Махалов ло оного до өскөлдөри. Олордо кожо бистин алтай поэттер Б. Бедюров ло Б. Укачинин И. Фояков көчүргөн үлгерлери жарлалды.

Б. Укачинин үлгерлери «Октябрь» (11 №, 1987 ж. ла № 1988 ж.), «Дон» (11 №, 1987 ж.), «Байкал» (2 №, 1987 ж.), «Полярная звезда» (2 №, 1987 ж.), «Веселые картинки» (10 №, 1987 ж.) ла «Алтай» (3 №, 1987 ж.) журналдарда кепке базылды.

Бу ок бичиичинин К. Кулиевтин жайаандык ижине учурлалган «Доброта раненного камня» деп статьязы ла үлгерлери 1987 жылда Нальчикте кепке базылган «Остаться в памяти людской» деп бичикте жарлалды.

АЛТАЙ БИЧИИЧИЛЕР КЕРЕГИНДЕ

«Москва» (10 №, 1987 ж.) журналда В. Дементьевтин «Забегущим днем» деп статьязы Улу Октябрьдын 70 жылдыгына совет калыктардын литератураларынын өзүмине учурлалды.

Автор ижинде өскө национальный прозаиктердин чүмдегенин шинжүлөгөн айас кырпыштай Б. Укачинин «Убить бы мне голод» деп повезин аярат.

Статья бир канча бөлүктөн турат. «Восьмидесятые годы — наши?» деп бөлүктө Б. Бедюровтын жаайандыгы керегинде жылу сөстөр айдылып, ол ороон ичинде эн жайалталу национальный, курч поэттердин бирүзи деп темдектелет.

Ж. Каинчинин 1986 жылда Москвада чыккан «Ожидание весны» деп жуунтызы керегинде П. Буковецкийдин «Литературное обозрение» (9 №, 1987 ж.) журналдан жарамыкту рецензиязыла таныжыгар.

В. Дементьевтин 1985 жылда Туулу Алтайда чыккан «Звездный путь: Поэзия Горного Алтая и других сибирских народов: прошлое и настоящее» деп бичигин В. Огрызко «Молодая гвардия» (6 №, 1987 ж.) журналда жарлалган «Дорогами поэзии» деп статьязында шиндейт.

«Литературное обозрение» (1 №, 1988 ж.) журналда А. Адаровтын 1985 жылда Москвада кепке базылган «Слово, сказанное людям» деп бичиги керегинде Б. Колымагиннин рецензиязы жарлалды.

«Сибирские огни» (8 №, 1987 ж.) журналда Б. Бедюровтын «Земля, близкая к солнцу»: Слово о родословной. Слово о книге. Земля, близкая к солнцу. Большая наша земля» деп статьялары чыккан. Бу статьялар учун ого журналдын 1987 жылынын лауреады деп күндүүлү ат-нере адалган. Ол керегинде жетирүни «Сибирские огни» (1 №, 1981 ж.) журналдан табарыгар.

ТУУЛУ АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЙТ

Сибирьдеги «Наука» издательстводо В. Д. Кубаревтин «Курганы Уландрыка» деп бичиги 1987 жылда чыккан.

Бу монографияга Туулу Алтайда скифтердин жадын-жүрүми аайынча историяда баштапкы катап шинжүлү иштер өткүрилгени керегинде материалдар кирген. Шинжүлү иштер 1968 жылда башталып, 1983 жылга жетире өткүрилген. Бу ойдин туркунына сегис сөксалгыштан 42 корым ачылган, ол тоодо жети сөксалгыштагы иш учына жетире өткүрилген. Казынты иштерде Новосибирсктеги университеттин ле Туулу Алтайдын пединститудынын студенттери турушкан. Шинжү иштерди В. Д. Кубарев башкарган.

Бу ок издательстводо былтыр «Скифосибирский мир. Искусство и идеология» деп бичик база чыккан. Бичикке В. Д. Кубаревтин «О назначении зооморфных наверший из курганов Пазырыка и Уландрыка» деп статьязы кирген.

«Правда» (23 октябрь 1987 ж.) газетте В. Саповтын ла Е. Соломенконын «Не экзотика — тайга» деп статьязында Алтайдагы байлу жер керегинде айдылат. Заповедниктин жеринде жол жок, телефон жок, улус жадар туралар тудулбай жат,

наукада шинжү өткүрер жаңы жазалдар жок деп бичигилейт.

Бу ок газеттин 1987 жылда 13 ноябрьдагы номеринде Е. Соломенконын «В гостях у веков» деп статьязы жарлалды. Бойыннын статьясында Е. Соломенко Новосибирсктеги история, филология ла философия институтунын директоры, СССР-дин наукалар Академиязынын члени А. П. Деревянкоко кожо Туулу Алтайдагы эн жебрен куй-таштарга жүргени керегинде айдат.

Мында баштапкы иштер 1984 жылда башталган. Окладниковтын адыла адалган куй-таш Туулу Алтайдын археолог-торына мөңкүлик эржине деп айдар керек.

Онон жебрен кижиге — неандерталецтин тиштери, үйе-сөөгиге жебрен өйдөгиге өзүмдер табылган. Бу сөөк-тайакты учу-ныйлар радиоуглеродный шинжү ажыра көрөрдө, онын жажы 42 мун жыл болгон. Онойдордо, учуныйлар мындый шүүлтеге келгилейт: Америкага улус Сибирьден таркаган. Тургуза өйдө институттын ишчилери Туулу Алтайда история ла археологиянын байлу жерин ачар керек деп шүүлте этки-лейт.

«Советская Россия» газеттин 1987 жылда 21 ноябрьдагы номеринде «Сохраним природу для потомков» деп жетиру-чыкты. Мында Туулу Алтайда экинчи государственный байлу жер ачылары керегинде айдылат. Ол байлу жер Катунский деп адалар. Ого Кадын бажы Уч-Сүмер ле онын жаан салаалу суулары, Ак-кем, Кужурлу, Аркыт, Көк-Суунын жерлери ле тайгалары кирер.

«Уральский следопыт» (10 №, 1987 ж.) журналда А. Один-цовтын «Каракольские живописцы» деп жетирузи жарлалды. Анда Ондой аймакта Карагол журттагы археология казынты-лар керегинде айдылат. Мында табылган журуктар Окунев културага келижет, ондой кереестер эм үстине учурабаган деп, учуный археологтор темдектейт.

СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирьдеги бөлүгиге «Тепловое поле недр Сибири» деп монография кепке басты. Бичикте Сибирьде 1964—1984 жылдарда өткүрилген геотерми-ческий шинжүүлөр керегинде айдылат. Бичикте А. Д. Дуч-ковтын «Геотермические исследования на Телецком озере» деп статьязы кирген.

1987 жылда «Мысль» издательстводо Г. Т. Арсеевтин «Во-допады» деп бичиги кепке базылган. Бу ороон ичинде баштап-кы аңылу бичиктердин бирүзи. Бичикте Туулу Алтайдын учар суулары: Корбу, Кисте, Жаан Шалтан керегинде айдылат. Туулу Алтайга келип иштеген учуныйлар: Альфред Брем, В. Сапожников ло П. Хороших керегинде жылу сөстөр айдат.

«Комсомольская правда» (5 март, 1988 ж.) газете Аба-Жыш-тын аңчызы Азия Ильтеевтин «Воспоминание о кедре» деп статьязы жарлалды.

Нөкөр Ильтеев Туулу Алтайда мөш агаш жокко жуук болуп баратканы керегинде кородоп бичип, мындый солун темдек-

тер эдет: 1912 жылда ороон ичинде тайгалардан 220 мун тонна кузук жуулатан, 60-чы жылдарда — 8—10 мун тоннага түшкен. Жаңыс ла Чой ло Турачак аймактар жылдын сайын 6 мун тонна кузук жууп табыштыратан. 1986 жылда ороондо жүк ле 2,5 мун тонна кузук жуулган.

«Литературная Россия» (19 февраль 1988 j.) газетте А. М. Демченконун «Сокрушители» деп статьязы жарлалды.

Автор областын башкараачы ишчилерин, эл-жонун Туулу Алтайдын байлыгы мөш агашты келер үйелерге кереес эдил артырарына кычырат.

Орооннын профсоюз издательствозы «СССР-де туристтер жүрер жерлер» деп үүрлик бичиктер чыгарар жөн жараткан. Бу үүрликте баштапкы бичик Алтайга учурлалып, былтыр чыкты.

Бичиктин кире сөзин орооннын экинчи космонавты, бичиктин жерлежис Г. С. Титов бичиген.

«Огонек» (9 №, 1988 j.) журналда Майма аймактын строители В. И. Богомоловтын «Стройка — хорошо, но где жилье?» деп статьязы жарлалды. Анда жаңыс Майма аймакта эмес, а бастыра областта улус жадар туралар коомой тудулып турганы керегинде айдылат.

Поэт, Латвиянын бичинчилер Бирлигинин Башкартузынын председатели Янис Петерстин «Единство равных» деп статьязы «Правда» (16 сентябрь, 1987 j.) газетте жарлалды. Автор ороон ичинде көп албатылардын нажылыгы керегинде айдып, латыш литературанын Күндери Туулу Алтайда бийик кеминде өткөнин темдектейт. Петерс Туулу Алтайда алтай-орус сөзлик 1947 жылдан бери чыгарылбаганы коомой керек деп айдат.

Мындый ок шүүлтелерди Я. Петерс («Литературная газета», 18 ноябрь, 1987 j. чыккан) «Подлинный интернационализм предполагает...» деп статьясында база айдат.

«Турист» (11 №, 1987 j.) журналда биология наукалардын кандидады Ф. Штильмарктын «Тревожная судьба Катуня» деп статьязы жарлалды. Ол Кадын ГЭС-ти туткажын, Алтайдын ар-бүткени, ару кейи, суулары кандый болоры керегинде айдат.

Туулу Алтайдын жери туризм ле спорт, амыраары жанынан ороондо эн жарамыкту жерлердин бирүзи. Жаңыс ла 1986 жылда Туулу Алтайда 300 мун турист амырап жүрген.

Бу ок ГЭС керегинде «Литературная Россия» (20 ноябрь, 1987 j.) газетте Т. Пономареванын «Прости меня, цветок» деп статьязы чыкты.

Калганчы өйлөрдө Кадында тудулатан ГЭС керегинде төс печатта кепке базылган статьялар:

Распутин В. Если по совести: Писатель и общество // Лит. газета. — 1988 — 1 янв.

Распутин В. Горный Алтай: (Отрывок из публицистической книги о Сибири // Советская культура. — 1988 — 22 марта.

Ревякин В. Противостояние на Катунь // «Комсомольская правда» — 1988 — 7 февр.

Руденко Ю. Н. Еще раз о Катунской ГЭС // «Алтайская правда». — 1988 — 21 февр.

Чедоков Н. Предупреждение земли (Нужно ли строить Катунскую ГЭС) // «Сельская молодежь». — 1988. — 2. — С. 14.

Фролов Ю. Хочу разобраться (Нужно ли строить Катунскую ГЭС?) Страсти вокруг проекта накалились до предела // «Сельская молодежь». — 1988. — 2. — С. 15—19.

Эрлихман С., Буянов В. Полезные геомеханические исследования свойств основания Катунской ГЭС // Пути ускорения научно-технического прогресса и гидротехнического строительства. Тез. докл. и сообщ. IX конф. изыскательского института «Гидропроект». — М., 1987. — С. 90—91.

Катунская ГЭС: быть или не быть? Обсуждаем проблему // «Сибирские огни». — 1987. — № 12. — С. 3—7, 137—148; 1988. — № 1.

Кому служит стройка? // «Коммунист». — 1987. — № 9. — С. 36—41.

Дивочкин А. На разных берегах: Экологические проблемы возведения на Катунь каскада гидроэлектростанций // Природа и человек. — 1987. — № 9. — С. 6—10.

Саломатин В., Корольков А. Еще об энергетических альтернативах (Катунской ГЭС) // Наука в Сибири. — 1987. — 3 дек.

Ермиков В., Притвиц Н. Как поведет себя ртуть? Проект Катунской ГЭС. Ответы и вопросы // Наука в Сибири. — 1987. — 26 ноября.

Залыгин С. Как совершается поворот // Новый мир. — 1987. — № 7. — С. 226, 235.

Дивочкин А. Судьба Катунь: Проблемы строительства Катунской ГЭС // Гудок. — 1987. — 6 сент.

Барнаулда Алтай крайдын 50 жылдыгына учурлалып «Очерки истории Алтайского края» деп бичик чыкты. Бу бичикте крайдын өзүмүзгө жеримдер архив документтер ажыра көргүзүлөт.

Бичик 19 бажалыктан турат. Он үчүнчү бажалыктын автору — история наукалар кандидаты С. Я. Пахаев, ол «Великая Октябрьская социалистическая революция и установление Советской власти на Алтае» деп адалат. Бастыра бичикте Туулу Алтайдын историйы керегинде көп айдылат.

Ленинградтын «Художник РСФСР» деп издательствосы «Нивы Алтая» деп альбом чыгарган. Альбом республиканын ирукчыларынын көрүзүмүнө учурлалган. Бу көрү Москва да Барнаулда 1982—1983 жылдарда өткөн. Альбомдо жүстөн ажыра ирукчылардын иштери көргүзүлгөн, ол тоодо бистин жер-иштерис И. Ортоңулов, В. Чукуев ле В. Запрудаевтин ируктары.

Л. БАШТЫКОВА

Тамыспай ШИНЖИН

НӨКӨРЛӨР

Феня кызычак
Фартукту.
Федя уулчак
Формалу.
Федяда база
Фонарик бар.
Фуражказын
Фабрика көктөгөн.
Феняда кофта,
Феняда портфель,
Феняда туфля —
Фабрика база белетеген.
Феня,
Федя — нөкөрлөр.
Фотографты кычырып,
Фотосүр соктырдылар.
Фотосүрде
Феня,
Федя — нөкөрлөр.

ЫЛАМАШ

Јаан, јаан јыламаштар
Јүзүн өгдү карындаштар.
Энем эдинзе мойнына
Эптү, јараш ончозына!

КЎНИЧЕК

Кўн, Кўн, кўничек!
 Ашпай, мени сакызан.
 Энем келзе бир кинчек —
 Бир болужын јетирзен.
 Маала-ажы чек кургак —
 Сугарбадым, ойнодым.
 Чоокыр бозу туттырбайт,
 Сўрўжерге арыдым.
 Бўгўн неге менгедин,
 Кўн, Кўн, кўничек?
 Меге эмеш болушсан,
 Айтсан, сеге не керек?
 Менде јараш ойын бар,
 Керек болзо алып ал.
 Булуттарды сўрейин,
 Чогынга буудак этпезин.
 Школдо бис отурзаас,
 Не капшай ашпайдын.
 Ўредўчиле сен кожо
 Бисти узаак кыйнайдын.
 Нۆкөримле мен кожо
 Ойноорго до јетпедис.
 Сен дезе капшайлап,
 Эңиринди экелдин.
 Сенинг учун энемнен
 Једер меге бўгўн.
 Ненинг учун капшайлап,
 Ажып барадын, кўн?

КОЖО БАРААЛЫ

Турнанынг кунукчыл
 Кожонгын тындап,
 Неге кунуктын,
 Сары јалбырак?

Калтырап кайында
Канчазын турадың.
Араай-араай
Неге ыйлайдың?

Мен кўски салкынак,
Мен огош салкынак.
Будактан калызан,
Сары жалбырак.
Мениле кожо
Бийикке чыгалы.
Корон сооктон
Айса качалы.

БАЖАЛЫКТАР

Облсполкомдо. Мбшти кезери токтодылат	3
---	---

ПОЛИТИКА. ПЕРЕСТРОЙКА

Кытайдагы жаңыртулар (Т. Тодошев белетеген)	6
---	---

ЛАТЫШ УЛГЕРЛИКТЕН

О. Вацетис. «Киж киж ле, је...», Балтика талай, «Менин јаткан...», Буудактар, «Чечектерди ўскей ле балдар...», «Јинт улус эм билбес те...», Агару Бернар, «Кўўркийм...». «Анда та...», «Туйуксынышка базырт- кан...», «Кандый тып-тымык, мындый тымыктыг ўсти- биле...», Сен (Ш. Шатинов кўўрген)	25
--	----

ПРОЗА

Б. Укачин. Арсланбек нўкўрим (улалганы)	36
Т. Акулова. Быртыбас ырыс (кеп-куучын)	53

ЭЛИБИСТИНГ УНДЕРИ

Э. Яимов. Беш-ичининг кожондоры	65
В. Ойношев. Том суудан келгенис	71
Э. Палкин. Қожон (куучын)	72
К. Козлов. Уйанов уйларды кыйнаганы	77
М. Кебезекова. Чадыр айылдын очогында	80

КЕЕНДИКТИНГ КЕЕН УЛУЗЫ

И. Чапыев. Ойлўр лў ўлгерчилер	81
К. Тўлўсов. Аттарыс жаньс чакьда	84
С. Тарбанакowa. Анна Балина	90
Л. Суртаев. Куманды этнограф. (Б. Угаров кўўрген)	99
И. Куратов. Менингу Музам (Э. Палкин кўўрген)	102

УРЯНХАЙ ПОЭТТЕРДЕН

Ч. Батчуулун. «Жаркынду жарык күн...», «Чагы- күчим жеткен болзо...» (Н. Челбаева көчүргөн)	104
Н. Сухдорж. «Сегис мартта энемниг...» Н. Челбаева көчүргөн	105

КҮНҮНГИ ЈУРҮМИС — ХРОНИКА

Л. Ким. Ажулар ашкан јолдор	106
С. Каташ. Тюркология—88	119
Т. Тонгужан. Јол-јорык, тушташтар	122

БИБЛИОГРАФИЈА

Л. Баштыкова. Алтай бичиичилердин чүмдемелдери, Туулу Алтай керегинде бичигилейт	126
---	-----

«ЭЛ-АЛТАЙ» — ЭРКЕЛЕРГЕ

Т. Шинжин. Нөкөрлөр, Јыламаш	131
К. Тепуков. Күничек, Кожо баралы	132

ЭЛ-АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(1-й выпуск)

На алтайском языке

Отв. за выпуск **Б. У. Угаров.**

Художественный редактор **В. И. Ортоңулова.**

Технический редактор **Е. К. Манышева.**

Сдано в набор 30. 01. 89. Подписано в печать 30. 03. 89. АН 07585. Формат 60X90 1/16. Бумага тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 8,5. Уч.-изд. л. 7,94. Тираж 1000 экз. Заказ 605. Цена 50 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

50 акча

599